

Türk Modernleşmesini Karakterize Eden Başlıca Engeller Üstüne Bir Deneme

Melih Yürüşen *

A. Engeller

I.

“Her ulusal kimliğin karakteri onun ilk evresiyle tanımlanır.”¹ Milliyetçiliği moderniteyle değil, moderniteyi milliyetçilikle açıklayan Liah Greenfeld’in bu cümlesi, küçük bir değişikliklerle, takip ettikleri süreçler “bir üst anlatı olarak”² modellenebilse bile, tarihî arka plân ve içinde gerçekleştikleri iktisadî, toplumsal, kültürel vasat farklılıklarından ötürü, herbiri kendine özgü bir seyir takip eden modernleşme tecrübelerini anlamaya yönelik bir girişim için iyi bir başlangıç noktası olabilir: Her modernleşme tecrübesinin karakteri, kendini daha onun ilk evresinde açığa vurur.

Yaklaşık ikiyüz yıllık Türk modernleşmesine ayrıntılarda boğulmadan bakıldığında bu değerlendirmenin doğrulanabileceğini;

daha önemlisi, bu sürecin bir noktasında hayata geçirilmeye başlanan bir proje olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin, seksen yılın sonunda, neden hâlâ tamamlanamamış, bu yüzden içinde ikamet edenlerin, kendilerini, en hafif deyimle, pek de mutlu hissetmedikleri bir “ev” görüntüsü verdiğine ilişkin bazı önemli ipuçlarının bu değerlendirmenin izdüşümlerinde bulunabileceğini düşünüyorum.

Sorunu daha net bir biçimde ortaya koyabilmek için Avrupa Birliği sürecinin son dört yılını çok genel çizgileriyle hatırlatmak istiyorum. Bilindiği gibi Türkiye’ye, 1998 yılının Aralık ayında Helsinki’de yapılan Avrupa Birliği Zirvesi’nde bir katılım perspektifi sunulmuş, bu perspektif çerçevesinde Kopenhag Kriterleri’nin yerine getirilmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması istenmişti. Basın yayın organlarında Türkiye’nin “ev ödevi” olarak sunulan bu düzenlemeler hayata geçirildiği takdirde 2002 Aralık ayında Kopenhag’da yapılacak yeni AB zirvesinde Türkiye’ye giriş müzakereleri için tarih verilecekti. Ama Türkiye, geçen üç buçuk yıl boyunca bu konuda dış dokunur herhangi bir adım atmadı. Ta ki 2002 Zirvesine dört ay kalıncaya dek. Sonuçta Türkiye, kalan sü-

* Felsefeci-Yazar.

¹ Liah Greenfeld, *Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press, 1992, s. 22.

² İlhan Tekeli, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 3: *Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 19-42.

re içinde, aralarında idam cezasının kaldırılması da bulunan bazı önemli yasaları çıkardı; ama bu sıkıştırılmış takvim Türkiye'nin Kopenhag'da katılım müzakereleri için tarih almasına yetmeyecekti.

Yakın tarihteki bu örnek, Türk modernleşmesini şekillendirenlerin neredeyse tümünde görülen hâkim bir eğilimi göstermektedir: Onlar, yenilenme veya reform gerekliliği bir ölüm kalım meselesi hâline gelmedikçe, daha doğrusu aksi bir tutum almalarının kendilerinin de içinde yer aldıkları yapıyı mutlaka çökteceğine bütün açıklığıyla ikna olmadıkça yenilenme ve reform doğrultusunda harekete geçmemektedirler. Türk modernleşme tarihi, bundan ötürü, sürekli ertelenerek dar zamanlara sıkıştırılmış yenilenmelerin ve reformların tarihi olarak okunabilir.*

Bu durumun çok önemli iki sonucu olmuştur. Bunlardan ilki, yeniliklerin veya reformların tam kendilerine ihtiyaç duyulduğu anda gerçekleştirilmeleri hâlinde olabilecekleri ölçüde ve şekilde faydalı olamamış olmalarıdır. İkincisi, kendilerine duyulan ihtiyacı "bağırdıkları" hâlde, yapılmaları sürekli ertelenen reformların ve yeniliklerin, artık geciktirilmeleri imkânsız bir noktada gerçekleştirilmelerinin, onları, ancak alelacele girişilmiş işlerde görülebilecek türden hatalar ve kusurlarla malul kılmış olmasıdır. Başka bir ifadeyle, onlar bütün gecikmişlikleri içinde aceleye getirilmiş olmanın izlerini taşırlar. Dolayısıyla, başlangıcını artık genel bir kabul hâline geldiği üzere 18. yüzyılın ilk yarısına dayandırabileceğimiz Türk modernleşme tarihi, belki birkaç istisna dışında, şu ya da bu ölçüde, şu yahut bu biçimde defolu bir yenilenmeler ve reformlar tarihidir.

Bu, Türk modernleşmesinin daha başlangıcından itibaren karakterize eden unsurlardan birinin sürekli sıkışık, gecikmişliğin yahut erteleme aceleciliğiyle malul bir takvim içinde vücut bulması olduğu anlamına gelmektedir. Bu olgu, kaçınılmaz olarak, bunun niye böyle olduğu sorusunu beraberinde getirmektedir. Naif bir bakış açısından bile, konu, zamanı iyi, yani rasyonel kullanamayan aktörlerle ilişkilendirilecektir: Yapması gerekenleri, ya safça bir özgüvenle küçümstedikleri ya da onların ağırlıklarından gözleri gerçekten korktuğu için sürekli erteleyen, ama sonunda onlarla yüzleşmekten başka çareleri kalmayan aktörlerin kaçınılmaz kararları, birbiri peşi sıra ve sonuçlarının aslında nereye uzanabileceği üstünde pek de düşünmeden almalarıyla.

Bu tür bir bakış açısı, şüphesiz, doğrulanabilir bir sezgiyi içermektedir. Ama bu, Türk modernleşmesini şekillendirenlerin niye böyle davrandıklarını açıklamakta yeterli değildir. Bunun için, konuya ilkin belki daha yumuşak, daha insafli yaklaşımlarla bakabilir, Türk modernleşmesinin her daim sıkışık koşullar ve takvim altında vücut bulmasından kaynaklanan büyük rahatsızlıklar ve sıkıntılar yüzünden onu şekillendiren güçleri ve temsilcilerini entelektüel bir mutlakıyetçilikle mahkûm etmekten kaçınabiliriz. Örneğin, Nilüfer Göle'nin "batı dışı modernlik" kavramını işlerken ortaya koyduğu türden çoğul bir modernlik perspektifi³, gecikmenin çoğunlukla modernleşmeyi şekillendirenlerin önüne geçemeyecekleri, geçebileceklerini tasavvur etmenin bile mümkün olamayacağı faktörlerden kaynaklandığını objektif bir biçimde ortaya koyabilir. Bu çerçevede, Türk modernleşmesinin şekillendiricilerinin "za-

* AKP hükümetlerinin, AB'den üyelik müzakerelerine başlayabilmek için son iki yıldır TBMM'den geçirdikleri büyük reform paketleri de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

³ Nilüfer Göle, "Batı Dışı Modernlik: Kavram Üstüne", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss. 56-67.

man”la kurdukları ilişkinin pre-modern karakterinin son derece dominant olduğu, hayatta kalmak için dönüşme, yeniliklere gitme ve reform yapma anının gelip çattığını gösteren sinyalleri bundan ötürü bu kadar geç algıladıkları ileri sürülebilir.

Ancak, Türk modernleşmesinin iki yüzüyle yayılan tarihindeki sıkışıklığın ve hemen yukarıda yaptığımız değerlendirmeye organik bağlantıları olan çok daha karmaşık sebepleri bulunmaktadır. Bu karmaşıklığın başında, modernleşmenin öznesi olacak kişilerin ve kesimlerin içine doğdukları iktisadî ve sosyo-kültürel vasatın, onları, modernite kendini çok açık ve somut üstünlük tezahürleriyle –örneğin savaş teknolojisindeki gelişmelerle- göstermediği sürece, modernitenin yükselişinin, kaçınılmaz yayılışının farkına varmalarını sağlayacak donanımdan yoksun bırakmış olması gelmektedir. Onların “Batı kültürünün 18. yüzyıldan itibaren gerek bilim, gerek felsefe alanında ortaya koyduğu yeni buluşlara, yeni düşüncelere, yeni akımlara hemen hemen tamamen kayıtsız kalmalarının, hatta bunlardan büyük çoğunlukla habersiz olmalarının”⁴ zemininde bu donanımsızlığın verdiği ama kendileri tarafından algılanamayan bir yetersizlik vardır.

II.

Donanım yetersizliği, her zaman, zamansal sıkışıklığın temel nedenlerinden birisidir. Verimlilik, çoğunlukla, en kısa zamanda en çok şey üretmekle ilişkilendirilirken, onun önkoşulunu donanımın, yani bilginin, oluşturduğunun aşikâr bir gerçek kabul edilmesinin ardında moderniteyle doğrudan doğruya bağlantılı, daha doğrusu onun ürünü olan bir zaman kavrayışı bulunmaktadır. İlhan

Tekeli, Türkiye’de siyasî düşüncenin nasıl bir evrim çizgisi takip ettiğini anlamaya ve anlaşılır kılmaya çalıştığı yazısında, modernitenin dört boyutu olduğunu belirtir. Bunlardan ilki mülkiyet ilişkilerini güvence altına alan liberal iktisadî sistemin tesisiyle ilgili ekonomik boyutudur; ikincisi, bilgiye, sanata, ahlâka yaklaşımıdır; üçüncüsü, kendini içine doğduğu vasatın bağlarından kendi akıllı yoluyla kurtarabilen insan tekinin, yani bireyin ortaya çıkmasıdır; dördüncüsü, ekonomik faaliyetler içinde, rasyonel davranabilen bireylerden oluşmuş, kendi yaptıkları üstünde düşünen ve onları geliştirmeye çalışan bir toplumun yeni bir örgütlenme düzenini ifade bir kurumsal yapıyı, yani ulus-devleti ve demokratik süreçleri tesis etmesidir.⁵

Tekeli’nin modernitenin dört temel boyutuyla ilgili çerçevesi, uygarlık kavramıyla karşılanan idealin varlık bulmasını sağlayan temel etkinlik alanlarında, aşağı yukarı eşzamanlı olarak gerçekleşen ve birbirleriyle organik ilişkiler içinde olan teorik kavrayışlar, yaklaşımlar ve anlayışlarla, onların pratikteki izdüşümlerinin yahut uygulamalarının son derece geniş bir zamansal uzamı ve bu uzam içinde herhangi bir korkuya kapılmadan, rahatlıkla hareket edilmesinin muazzam bir yelpazeye yayılan bir donanımı gerekli kıldığını bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Modernitenin şekillendiricisi olan filozofların, bilim adamlarının ve yazarların eser verdikleri alanların çeşitliliğini ve onlar arasında kendi asli problemlerini açısından kurdukları ilişkileri ve bağları hatırlamaya getirdiğimizde sanırım ne demek istediğim daha iyi anlaşılacaktır.

Bütün bunlar, modernitenin, kendini, değişik coğrafyalarda yaşayanların fark edebile-

⁴ Ahmet Aslan, “Modernliğe Geçiş: Tanzimat ve Meşrutiyet”, Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği Felsefe 2002, İstanbul: Lebib Yalkan Yayınları, Aralık 2002, s.325.

⁵ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, Cilt 3: *Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 20-23.

cekleri somutlukta ilk kez ortaya koyduğunda, onun şekillendirdiği iktisadî, toplumsal ve kültürel vasatın içine doğmamış olanlar açısından kodlarını çözmelerinin ve anlamının hiç de kolay olmayacağı bir karakteristiğe sahip olduğu anlamına gelmektedir. Bunu yapabilmeleri için zamana ihtiyaçları vardır; karşı karşıya kaldıkları ve sonuçlarının gitgide kendilerini tehdit etmeye başladıkları olgunun doğasını anlamalarını sağlayacak ipuçlarını keşfetmeleri için elzem olan şey zamandır. Oysa, onlar, Cemil Oktay'ın bir başka bağlamda belirttiği gibi, "yaşamlarının hemen her anında ve her işte önlerine gelen meseleleri kılı kırk yarararak ölçüp biçmek, her şeyi inceden inceye düşünmek, tartmak zorunluluğunu"⁶ hissettiren bir geleneğin mensuplarıdır. Alelacele alınan kararlar, hızlı davranma gerekliliği onları ürkütür. Zamanın kullanımına ilişkin bu kavrayış özlü bir ifadesini 17. yüzyıl divan şairi Nabi'nin şu hikmetli tavsiyesinde bulacaktır "Devlet aheste gerektir..."⁷

Ne var ki, modernitenin öznesi olanlar, onlara ihtiyaç duydukları bu zamanı vermeyeceklerdir. Şüphesiz sadece kötü niyetlerinden değil, modernitenin şekillendirmeye başladığı rasyonel zaman kavrayışından dolayı da. Bu durumda, modernite coğrafyasının dışında kalanların ilk tepkileri doğal olarak, kendilerini o güne kadar ayakta tutmuş olan unsurlara dönmek olacaktır. Geçmişte yaşatmış olan, bazı revizyonlarla pekâlâ yaşatmaya devam edebilir, bu arada karşı karşıya kalınan olgunun ne olduğunu anlama imkânı belki bulunabilirdi. Türk modernleşmesinin başlangıcından hemen öncesini tasvir eden bütün çalışmalarda, ilkin, kendini gitgide daha çok hissettiren sorunlar karşısında gele-

neğin restorasyonuna gidildiğinin vurgulanmasının sebebi budur.

Bu, İlhan Tekeli'nin modernite dışındaki toplumların modernleşmeye nasıl yöneldiklerine ilişkin modelinin ilk aşamasına tekabül eder. Bu evrede, yaşanan sorunlar mevcut düzenin bozulmuş olmasıyla ilişkilendirilmekte, çıkış yolu eski düzenin ihyasında aranmaktadır.⁸ Daha yargılayıcı bir dil kullanan Niyazi Berkes ise, çözümün geleneğin restorasyonunda aranışını gelenekçi düşüncede yenileşme, çağdaşlaşma kavramlarının olamayacağı, ıslahın ancak eski düzene dönmekle mümkün olacağı şeklindeki görüşe bağlar.⁹

Şüphesiz Berkes'in değerlendirmesi, modernite coğrafyası dışında kalanların zihni örgülerine ilişkin bir doğruyu yansıtmaktadır. Onlar, yüz yüze kaldıkları sorunları yeni bir perspektiften değerlendirmeye yöneltebilecek zihniyet paradigmasına sahip değildirler; aksine, sorunların doğasını açıklamak için geleneğe başvuracaklar, onların ortaya çıkışını gelenekten uzaklaşmış olmasına bağlayacaklardır.¹⁰ Doğal olarak çözümleri de, geleneğe, onu bir zamanlar yaşatmış olduğu altın çağa uygun bir biçimde restore ederek dönüş olacaktır.

Ancak onların bu tutumları, karşı karşıya kaldıkları olguyu ve ondan kaynaklanan problemleri ne ise o olarak kavramalarının imkansızlığı göz önüne getirildiğinde, son derece makul görünmektedir. Bilmedikleri dilde yazılmış bir metni anlamaya çabalamaktansa, çok iyi bildikleri bir dilde yazılmış bir metne, onu binlerce kez okuyup yorumlamış olsalar bile, belki gözden kaçmış bir şeyler buluruz ümidiyle yeniden dönmek, insanlara özellikle kriz dönemlerinde başvu-

⁶ Cemil Oktay, "Bizans Siyasi İdeolojisinden Osmanlı Siyasi İdeolojisine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt:1 Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul:İletişim Yayınları, 2001, s.34.

⁷ Cemil Oktay, *a.g.e.*, s.34.

⁸ İlhan Tekeli, *a.g.e.*, s.22.

⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 39.

¹⁰ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.38.

rulabilecek bir çare olarak görünebilir. Onların, bu çarenin çare olmadığını, olamayacağını, çünkü önlerinde duran problemin daha önce hiç karşılaşmadıkları cinsten bir problem olduğunu tam anlamıyla ve hakikaten kavrayabilmeleri için çare olarak gördükleri şeyi artık tamamen tükettiklerini, ona ilişkin besleyebilecekleri hiçbir ümit kalmadığını çok net bir aydınlanma hâli olarak yaşamaları yetmez, aynı zamanda, problemin içine sonu belirsiz bir maceraya dalarmış gibi dalma, ona bütün bilinmezliğine rağmen nüfuz etmeye çalışma cesaretini göstermeleri gerekir. Tahmin edilebileceği gibi bu, çok sert, keskin, yıkıcı ve yırtıcı bir kendi kendini ikna sürecidir; ancak aklın gösterebileceği bir merhametsizlikle 'her ne pahasına olursa olsun geriye kesinlikle bakılmamasını emreden nihai bir kararlar' noktalanması mukadderdir. Çünkü, söylemeye gerek var mı, kendi kendini ikna süreci içinde zaman daha da daralmıştır.

III.

Buraya kadar çizmeye çalıştığım çerçeve, Türk modernleşmesini şekillendirebilecek güçlerin temsilcilerinin niye ancak "yumurta kapıya dayandığında" harekete geçebildiklerine ilişkili ve onların o nokta gelinceye kadar koşmayı değil ama hiç olmazsa adımlarını sıklaştırmayı neden bir türlü tercih edemediklerini onların subjektif zaman kavrayışlarıyla ilişkilendiren bir bilgiden yola çıkarak izah etmeye çalışıyordu. Ama hiç şüphesiz, Türk modernleşmesinin ilk evresini karakterize eden ve etkilerini şekillendiricilerinin üstünde gayet belirgin bir biçimde gösteren başka unsurlar da vardır.

Bunlardan ilki, onlara en son anda kendilerinden beklenmeyecek bir enerjiyle harekete geçmekten başka alternatif tanımayan objektif anlamda "dar zamanlardır". Modernitenin aslî güçlerinin iktisadî, askerî ve siyasî açılardan daha önce benzeri görülmemiş

hegemonik bir mobilizasyona sahip olduklarını çok somut bir biçimde ortaya koymaya başlamaları -kaybedilen savaşlar- ve temsil ettikleri değerlerin çeşitli ulusların çekirdeğini oluşturan Hıristiyan tebaanın üstündeki etkileri, yani İlber Ortaylı'nın deyişiyle, bağımsız ulus fikrindeki Hıristiyan kitlelerin ulustan söz etmeye başlamaları,¹¹ onlarda bir şeyler yapmadıkları takdirde çok kötü bir şeylerin olabileceği duygusunu ve kanaatini yeşertmiş, bu duygularının ve kanaatlerinin olgular, olaylar ve gelişmelerle doğrulandığını gördükçe, içinde yer aldıkları ve muazam bir sadakatle bağlı oldukları yapıyı kurtarmak için, bu kez temsilcisi oldukları güçlerin önceki kuşaklarının gösterdiği ataletin tam zıddı diyebileceğimiz ve zaman zaman dramatik yoğunluğu yüksek -tarihi böyle okumasını sevenler için göz yaşartıcı- fedakarlıkların eşlik ettiği bir cevvallikle harekete geçmişlerdir. Türk modernleşmesini karakterize eden diğer iki unsurdan ikincisi işte buradadır: Türk modernleşmelerinin şekillendiricilerinin hepsi de, ister "sivil paşa" olsunlar, ister Tercüme Odasında çeviri aracılığıyla Fransızca öğrenmeye ve öğrendiklerini heyecanla aktarmaya çalışan bir kalem sahibi ya da isterse modernitenin gücünü en dolaysız biçimde gösterdiği için ilk yenilenme ve reform girişimlerinin bu alanda yapıldığı bir Harbiye mensubu zabıt olsunlar, onu kendi varoluşlarından ayırmadıkları devletin memurudurlar. Kendilerinin kurtuluşu onlar için aynı zamanda devletin kurtuluşudur ya da *vice versa*.

Bu noktada bir analogiye başvurmak, bu iki unsurun daha objektif bir biçimde kavranmasında bir hayli açıklayıcı olabilir. Kullanacağım analogi felaket filmleridir. Meraklarının çok iyi bildikleri gibi, bu filmlerde

¹¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tarihi Cilt 1: Tanzimat ve Meşruiyetin Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 40.

kitlesel bir yıkıma yol açabilecek bir felaket etkeni söz konusudur. Bu etken, bir bilinmeyen virüs olabildiği gibi, güzergâhında Dünyanın bulunduğu bir göktaşı da olabilir. Ancak söz konusu etken ne olursa olsun, önemli olan, onun sistemin dışından kaynaklanması, dolayısıyla yarattığı tehlikenin ne kadar hayatî olduğunun çok geç fark edilebilecek bir nitelik taşımasıdır. Bu nedenle felaketin ilk belirtileri tam bir kayıtsızlıkla karşılanır. Belirtiler sıklaşıp felaket kendini ürktücü bir biçimde ortaya koyduğunda kutuluş için neredeyse iş işten geçmek üzeredir. Artık zamana karşı yarışılması, bir taraftan, yaklaşan felaketin aslında sistemin ne büyük zaafarla malul olduğunu gösteren etkileriyle kahramanca mücadele edilirken, öteki taraftan onu durduracak bir çözümün bulunması söz konusudur. Tahmin edilebileceği gibi, bu çözüm, olayı diğerlerinden çok farklı bir perspektiften kavrayan –onun gerçek doğasını sezen- bir kahramanın, diğerleri tarafından bir çılgınlığın işareti gibi görülebilecek projesiyle gelir. Fakat nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, bütün sonuçları tam olarak kestirilemeyen projeden daha iyi bir proje ortaya konulmadığı ve tehdidi altında bulunan olağanüstü olayın önüne geçilebilmesinin ancak bu tür bir projeye mümkün olduğu bilgisi herkeste bir biçimde bulunduğu için, projenin sahibine onu yürütme konusunda tam bir yetki verilir ve proje, koşulların daha da bıçak sırtı bir nitelik kazandırdığı insanî güç ilişkileri içinde uygulamaya konulur. Sonuç, bedeli ne kadar ağır olursa olsun, felaketin önlenişidir.

Türk modernleşmesi felaket filmi şablonlarıyla okunabilecek belki de yegane modernleşme tecrübesidir. İçinden Türk modernleşmesini şekillendiren aktörlerin çıktığı ve hepsi de aynı gücün farklı kurumlardaki temsilcilerini oluşturan kesimler, vermeye çalıştığım şablona uygun bir biçimde, içinde yer

aldıkları pre-modern siyasî yapının çözülme-ye başladığının belirtilerini, örneğin, bir İmparatorluk için ne anlama geldiğini bilmesinden dolayı İstanbul'daki Fransız Sefarethanesi personelinin ihtilalci giyiminden, üç renkli kokartlarla gezip etrafta propaganda yapmalarından *bile* rahatsız olan Avusturya sefirinin şikayetlerini umursamazlıkla karşılamalarının ve Fransız İhtilalini “adeta keferenin birbirini kırdığı, oh olsun denecek bir olay gibi”¹² görmelerinin gösterdiği gibi gerçek boyutlarıyla fark etmeye direnmişlerdir. Olayların gelişiminin bu direnişi kırdığı noktada ise, kendi varoluşlarının nedeni ve garantisi olarak gördükleri siyasî yapıyı yok edebilecek bir felaketin hızla yaklaştığı, onu ayakta tutmaları için önlerinde pek az zamanın kaldığı gerçeğiyle yahut en azından bu tür gerçeğin sezgisiyle yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Bu, onların, felaketi engellemek, en azından, kaçınılmaz akıbeti mümkün olduğunca ötelemek için malum yavaşlıklarını aşip yapabilecekleri en hızlı bir şekilde harekete geçmek zorunda olmaları demektir. Başka bir deyişle, onlar, “devlet”i kurtarma misyonuyla zamana karşı yarışacaklardı.

Bu misyon, analogimize dönersek, bir felaket filminin kahramanlarının üstlendikleri tehlikeli görevlerden çok daha zorlu bir nitelik taşıyordu. Çünkü, bu filmlerde kahramanların en azından olayların gidişatını belirleyen bölümü, yaklaşan felaketin doğasını kavramalarını sağlayacak, dolayısıyla ortaya bir kurtuluş projesi koyabilecek bir bilgiye sahiptirler. Oysa Türk modernleşmesinin şekillendiricileri, özellikle de onun başlangıcında yer alan kuşakları, kendilerini tehdit eden olguya, onun doğasını doğru kavranmasını kolaylaştırmak bir yana, onu çarpıtacak, yanlış anlamalarına sebep olacak bir müktesebata ve onun arka plânında yer alan bir zihni-

¹² İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.40.

yet ve kültür ikliminin perspektifinden bakıyorlardı. Bundan ötürü, giderek yaklaşan felaketin önüne geçmelerinin her şeyden önce ona yol açacak olguyu tanımalarına, onunla bir biçimde ilişki kurmalarına bağlı olduğu hakikatini kabullenerek bu doğrultuda harekete geçtiklerinde, onu sadece siyasî düzlemdeki kurumları ve tezahürleriyle kavramışlar, onların üstünde yükseldiği değerlerin iktisadî, felsefî, bilimsel, kültürel temellerine ilgisiz kalmışlardır. Onlara, siyasî yapılanmayı, kendilerini tehdit eden olgunun temsilcilerinin siyasî yapılanmalarını esas alarak düzenlemek gerileyişi yahut çözülüşü önlemek için yeterli görünüyordu. Bu nedenle, Türk modernleşmesi, çok uzun bir süre, Cemil Koçak'ın, "Osmanlı yönetici eliti açısından, bizim bugün kullandığımız ve anladığımız anlamda bir modernleşme projesi hiç yoktu"¹³ sözleriyle ifade ettiği gibi, proje kelimesinin çağrıştılabileceği anlamda bir mahiyete sahip olmamıştır.

Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu'nun muazzam bir çeşitliliği ifade heterojen nüfusunun bilinen anlamda bir modernleşme projesi oluşturulmasını engelleyen bir nitelik taşıdığını hatırlamak önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yürütülen modernleşme hareketiyle karşılaştırılan iki modernleşme projesinin -Rus ve Japon modernleşmelerinin- ondan, esasen, bütün toplumu kapsamaları ve tam bir kararlılık ve ısrarla uygulanmaları bakımından farklılaştığı vurgulanarak, Osmanlı örneğinde böyle olmadığı, dolayısıyla, onun, modernleşme projesinin toplumla olan yakın ve derin münasebetinin başından itibaren farkına varılamamış olmasının ilginç bir örneğini oluşturduğu ileri sürülmek-

tedir.¹⁴ Şüphesiz bu eleştiri yerinde bir eleştiri gibi görünmektedir; ama "Osmanlı'nın, "Rus" yahut "Japon" sıfatlarının çağrıştırdığı türden bir homojeniteyi çağrıştırmasının imkansız olduğunu gözden kaçırmak pahasına. Başka bir deyişle, Türk modernleşmesinin birbirini takip eden farklı kuşaklardan şekillendiricilerinin devletin uğrayacağı büyük felaketi önlemek için ortaya koydukları düşüncelerde ve onların siyasî yapıya yansıyan uygulamalarında, böyle bir bakışın benimsenmesi, onların zamana karşı verdikleri mücadeleyi yavaşlatan bir etken olmaktan öteye geçmezdi. Kaldı ki, onların misyonları, Yeni Osmanlılarla ilgili olarak dikkat çekilen ama Türk modernleşmesinin birbirini takip eden bütün kuşaklardan aktörlerinin istisnasız paylaştıkları bir özellik olarak Osmanlı devlet aygıtının resmî yahut gayri resmî maaş sistemi içinde yer almaları¹⁵, yani örtülü yahut açık bir biçimde devlet memuru olmaları gerçeği tarafından şekillendirilmişti. Dar zamanların üstesinden ancak onların ufuklarını belirleyen bu gerçeği dikkate alarak gelebilirlerdi; öyle de olmuştur.

Bu, Türk modernleşmesinin birbirini takip eden bütün kuşaklarının aslî probleminin, kendi varoluşlarından asla ayırt etmedikleri, kendilerini onun asıl sahibi saydıkları bir devleti kurtarmak olduğu anlamına gelmektedir. Onlar için, yine Yeni Osmanlılar bağlamında ifade edilen ancak hepsi için geçerli olan harekete geçirici ilke "devletin ihtiyacı"¹⁶; bu ihtiyaç, bir anayasanın tesisi olabileceği gibi, herhangi bir düzenleme de olabilir. Fakat ne olursa olsun ve "birbirleri ile ne kadar görüş ayrılığı içinde bulunurlarsa bulunsunlar ve hatta kanlı bıçaklı olurlarsa olsunlar" tümünün öncelikli gündemi

¹³ Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Tarihi Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.73.

¹⁴ Cemil Koçak, *a.g.e.*, s.74.

¹⁵ Cemil Koçak, *a.g.e.*, s.75.

¹⁶ Cemil Koçak, *a.g.e.*, s.80.

devletin ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Tüm farklılıklarına karşın, “hepsinin ortak paydası, kendi doğruları temelinde, devletin yeniden yükselmesini sağlamak”tı.¹⁷

IV.

Türk modernleşmesinin birbirini takip eden kuşaklardaki aktörleri, çokuluslu bir İmparatorluğun girdiği çözülme evrelerinin şiddetine ve siyasî yapıda yarattığı tahribata paralel olarak, bir proje içermeyen modernleşmeyi, siyasî yapıya modern nitelikler kazandıran kurumlar ve kavramlarla, dışarıdan bakan biri için sanki doğal bir evrim çizgisinin sonucuymuş gibi algılanabilecek bir şekilde geliştirdiler. Bu, aynı zamanda, kendi varoluşlarını onsuz düşünemeyecekleri bir devleti, sıcak nefesini hep enselerinde hissettikleri felaketten korumakta bir hayli başarılı oldukları, kendilerine verdikleri görevleri, içindeki buldukları şartlar, olaylara bakışlarını ve tepkilerini belirleyen zihniyetleri ve müktesebatları göz önüne alındığında, hangi cenaha yahut fikrî/siyasî eğilime yakın sayılırlarsa sayılırlar, küçümsemenin anlamsız olduğu bir performansla yerine getirdikleri anlamına gelmektedir. Ancak, bu, iki yüzyılı aşkın bir süredir beklenen felaketin sanki bir kazaya uğranmış gibi yaşanmasını ve tam her şey bitti çığlıkları bir ölüm sessizliğiyle ülkenin üstüne çökmüşken, başlangıcından beri zamanla ilişkisi zaten problemlili olan bir modernleşmenin dar zamanların kısılcısından sıyrılarak, üstelik bu kez bir proje olarak uygulamaya konma şansını bulmasını engellemiştir. Dramatik olan şudur ki, bu şans, iyimser bir bakış açısıyla, olabileceği kadar iyi değerlendirilememiş, Türkiye’nin seksen yıllık Cumhuriyet tecrübesine çok daha uygun düşen kötümser bir bakış açısıyla ise, ne

acıdır ki, kelimenin tam anlamıyla heba edilmiş gibi görünmektedir.

Üyelerinin kuşaklar boyunca bir kader gibi taşıdıkları zaafaların çevresinde gelişen olayların hikâye edildiği ırmak romanlar ve sinema yapıtları vardır. Türkiye Cumhuriyeti’nin bir modernleşme projesi olarak hikâyesi, ırmak romanlara rengini veren bu temayı çok andırmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, sadece inkılap tarihi kitaplarında, o da dozu gitgide azalan bir biçimde, redd-i miras eylediği bir siyasî yapıyı kurtarmak üzere başlatılmış bir modernleşme sürecinin son evresinde ortaya çıkmış bir projenin ürünüdür. Bu proje, ne ilginçtir ki, mirasçısı olduğu yapının içerdiği bazı zaafaları hem de çok daha güçlü bir biçimde sergilemiştir. Türkiye’nin, bir devlet söz konusuysa, başarının en açık objektif göstergesini oluşturan iktisadî kriterler açısından bakıldığında, hiçbir inkârın, reddin, yalanmanın yahut çarpıtmanın gizleyemeyeceği yahut kamufle edemeyeceği bir biçimde açığa çıkan başarısızlığının ardında, örneğin “hâlâ sanayileşmesini tamamlayamamış koca bir tarım ülkesi görünümünü”¹⁸ vermesinin veya kişi başına düşen ulusal gelirinin, en iyimser istatistik teknikleriyle, AB ortalamasının ancak dördte birini bulmasının ardında, sadece projeye değil, yürütücüleriyle de doğrudan doğruya bağlantılı olan objektif, dolayısıyla onları aşan ve her şeyin başka türlü değil de olmuş olduğu şekliyle olmasını kaçınılmaz kılan, üstünde düşünmeyi deneyeceğim bu bazı zaafalar bulunmaktadır.

¹⁷ Cemil Koçak, *a.g.e.*, s.80.

¹⁸ Mehmet Altan, “Batılılaşmanın Sosyo-politik Temelleri, Düşünsel ve Toplumsal Yapısı”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, cilt 3: *Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.145.

B. Cumhuriyet

I.

En mükemmel projeler bile yanlış yürütücüler tarafından hayata geçirildiğinde bir fiyaskoya dönüşebilirler. Şüphesiz tersi de aynı ölçüde geçerlidir. Kusurlu bir proje doğru ellerde neredeyse bir sanat eseri hâline gelebilir. Ama projeler-yürütücüleri ve uygulamaları konusundaki değerlendirmeler genellikle sorunludur. Bazılarının gerek proje, gerek uygulama olarak olağanüstü bulduklarını, başkaları her iki açıdan da boşuna harcanmış zaman şeklinde niteleyebilirler.

Başlangıcı genellikle 18. yüzyılın ilk yarısına dayandırılan Türk modernleşmesi içinde bir dönüm ve/veya kırılma noktası teşkil eden ve tesisinin yirminci yüzyılın ikinci on yılının ilk yarısında başlayıp, üçüncü on yılın ortalarında sona erdiğini söyleyebileceğimiz Cumhuriyet projesi için de benzer değerlendirmeler söz konusudur. Bu değerlendirmeler sözkonusu üç değişkene ilişkin yaklaşımlardan kalkılarak üç grupta toplanabilirler. İlk grupta gerek projeyi, gerek başta proje mimarı olarak Mustafa Kemal olmak üzere yürütücülerini ve onların on beş yıllık uygulamalarını neredeyse mucizevî bulan yerleşik yaklaşımdan kaynaklanan tamamen pozitif değerlendirmeler vardır. Resmî tarihi bu değerlendirmeler şekillendirmiştir.

İkinci grupta ne projeyi, ne yürütücülerini ne de uygulamaları başarılı bulan yaklaşımları temsil edenlerin değerlendirmeleri bulunur. Şüphesiz bu gruba giren değerlendirmelerde, duruma ve koşullara göre, bazen projenin kötülüğü, bazen yürütücülerinin zaafları ve bunların uygulamalara yansıyan zararlı sonuçları öne çıkarılır yahut vurgulanır. Ama vurgulanan unsur ne olursa olsun, dikkatli bir göz, bu değerlendirmelerin arkasında alternatif bir projeyi gerçekleştirme-

miş olmanın sıkıntısından ziyade, varolanın restore edilerek sürdürülmesini tercih edebilecek olanların iktidar savaşını kaybetmiş olmanın sancılarını da yansıtan eleştirilerinin bulunduğunu fark etmekte zorlanmayacaktır. Bu gruptakilerin tarih yazımı, alternatif bir tarih yazımı olmaktan ziyade muhalif bir tarih yazımı, kendileri iktidarda olsalardı, resmî tarih hâline getirmekte bir an bile tereddüt göstermeyecekleri gayrı-resmî resmî tarih yazımıdır.

Üçüncü grup, yeni eleştirel milliyetçilik, ulus ve yurttaşlık teorilerinin serinkanlı mesafeliliğiyle her iki grubun malzemelerini de eleştirel bir sorgulamaya tâbi tutan bir bakışın ürünü olan değerlendirmelerden oluşur. Bu değerlendirmelerde, cumhuriyetçi modernleşme projesi ve programı, gerek kendisi gerekse yürütücüleri ve tatbikatı bakımından değişik alanlardaki tezahürlerinden kalkılarak analiz edilir. Bu analizler, genellikle, ulusu ve ulus-devleti dekonstrüksiyona tâbi tutarak, ulus-devletin ne kadar yapma, ulusun nasıl ve hangi yöntemlerle icat edilmiş mevcudiyetler olduğunu ortaya koyarken, yeni bir yurttaşlık tasavvurunu mümkün kılacak unsurları sezdirmeyi amaçlayan yurttaşlık kavrayışına dayandıkları için son derece keskin eleştiriler içerir. Dolayısıyla bu gruptaki değerlendirmelerde öncelikle projenin sorgulanması söz konusudur; yürütücülere ve uygulamalara ilişkin eleştiriler de proje üstünden veya dolayımı ile yapılır.

Bu yaklaşım alternatif tarih yazımını mümkün kılması bakımından ufuk ve zihin açıcı olmakla birlikte, kimi örneklerinde dayandıkları teorik arka plânı haklılaştırmak için, olguların çok daha basit açıklamaları olabileceği gerçeğinin yahut en azından olasılığının gözden kaçırılması gibi kusurlarla maluldür. Örneğin, Türkiye’de “bir devlet geleneği olmadığı”, çünkü böyle bir gelenekten söz edilmesini mümkün kılacaktır

sürekliliğin, modernleşme süreci içinde yaşanan kopuşlarla kırıldığı ve Alman tarzından esinlenen modern devlet formuna geçilmesiyle tamamen ortadan kalktığı¹⁹ şeklindeki iddialar yahut tezler, onu desteklemek için verilen örneklerin zayıflığı nedeniyle çarpıcılığından, daha önemlisi, geçerliliğinden çok şey yitirmektedir. Kalan pek az şey ise, gerçeklerin rüzgarıyla savrulup dağılmaktadır: Çünkü Türkiye’de bir devlet geleneği, devleti kendi varlığıyla özdeşleştiren ve kendi varlığının özünü koruyarak sürmesinin yegane teminatını ve garantisini, zamanın siyasî yapılanmada ortaya çıkardığı yenilenme ve reform gereklilikleri ne olursa olsun, bu yapılanma içindeki rakipsiz pozisyonunun sürmesinde bulan hâkim bir bürokrasi sınıfının yüzlerce yıl boyunca şekillendirdiği bir bürokratik tahakküm geleneği vardır. Bu gelenek, en radikal görünen kopuşlara bile müsaadekâr davranacak kadar esnek; yeter ki temsilcileri kendi ayrıcalıklı pozisyonlarını devam ettirebilsin. Onun için, kendini zamanın gereklerine adapte etmekte hiç acele etmez; acele ettiğinde ise, zaman darlığı ya da dar zamanlar gibi objektif görünen bir bahaneyle varlığının özünü koruyacak, *orijinal olmayan ama orijinalindeki gibi de olmayan* (Fransız ve/veya Alman etkileri örneğin) bir yenilenme formülü bulmayı mutlaka başarır. Türk modernleşmesinin gerek hedefleriyle, gerekse bu hedeflere ilişkin uygulamalarıyla “proje” olarak nitelendirilebilmeye uygun yegane evresi olan Cumhuriyetin tesis edilmesi süreci bu açıdan, ne yazık ki, bir istisna değildir.

II.

Türk modernleşmesinin, “proje” kelimesinin semantik içeriği veya art alanı ile birebir ör-

tüşebilecek sadece tek bir evresi vardır. Saltanatın 1922 Kasımında Hilafetten ayrılarak kaldırılmasıyla 1934 Aralığında kadınlara seçme ve seçilme hakkını veren yasanın kabulü arasındaki dönemi kapsadığı söylenebilecek olan bu evrede, Mustafa Kemal’in şekillendirdiği köklü reform paketi, tam bir kararlılıkla ve disiplinle, adeta, onun kurucu iradesini ve otoritesini cisimleştirerek, büyük bir hızla hayata geçirilmiş; paketin üstünde yükseldiği ilkelerin –altı ok- 1937 Şubatında Anayasaya konması, projenin bir bakıma tamamlandığının sembolik ifadesi olmuştur. Başka bir deyişle, projeye ilişkin ne kadar farklı yahut karşıt görüşlere sahip olurlarsa olsunlar, bütün yorumcuların, projenin her yönüyle tamamen ona ait olduğu hususunda fikir birliği içinde oldukları Mustafa Kemal’in ölümünden bir buçuk yıl önce Cumhuriyetin inşa süreci sona ermiş; daha doğrusu, kendi varoluşuyla devletin bekası arasında kopmaz ilişkinin derin bir biçimde bilincinde olan bir sınıfın, sistem içindeki altı yüz yıllık kadim pozisyonunu koruyabileceği ve bunun kendileri açısından siyasî yapıda yeterli bir stabiliteyi garanti ettiği şartların yeniden tesis edildiği sonucuna ulaştıklarının bir teyidi olarak “altı ok” Anayasa’ya konarak “proje”ye fiilen son verilmiştir.

Bundan sonra Türk modernleşmesi, tıpkı Cumhuriyet öncesindeki dönemde olduğu gibi, bu sınıfın hassasiyetleriyle yönlendirilecek; modernleşme stratejisi, onun kendi pozisyonunu mümkün olan en fazla ölçüde güçlendirmeyi yahut korumayı amaçlayan bir muhafazakar değişim anlayışıyla idare edilmeye çalışılacaktır. Bu tavır, haklılığını her durumda yeniden temellendirmek gailesinden kurtulmak için Mustafa Kemal’in radikal reformlarını dayandırdığı ilkeleri, devletin resmî ideolojisi hâline getirecektir. Bu, Nilüfer Göle’nin deyimiyle “yukarıdan aşağıya doğru nüfuz etmiş, dolayısıyla toplumsallaşmış popüler-

¹⁹ Süavi Aydın, “Türkiye’de Devlet Geleneği Söylemi Üzerine”, *Birikim*, Sayı 105-106, Ocak-Şubat 1998, ss. 63-82.

leşmiş olan²⁰ bir modernlik projesi görünümü de sergileyen Atatürkçülüğün, onu böyle algılayan kesimlerde neden sürekli bir “altın çağ” mitini yahut nostaljisini beslediğinin bir açıklamasını vermektedir.

Şüphesiz, Mustafa Kemal’le, daha sonraki dönemin yönetici kadrolarını birbirinden kesin çizgilerle ayırmak gibi bir niyetim yok. Aynı şekilde, Mustafa Kemal’i kendi döneminde “askerî” kanadı belirgin bir biçimde öne çıkarmış, devletin bekasını kendi varoluşundan ayırmayan bir sınıfın, tam da bir ölüm kalım mücadelesi içindeyken, ihtiyaç duyduğu projeyi –çokkültürlü ya da daha uygun bir terimle kozmopolit, ölü bir imparatorluğu bir ulus-devlete dönüştürme projesini- ortaya koyabilen yegane temsilcisi olarak, onun çıkarlarını en mükemmel bir biçimde temsil eden bir aktör gibi değerlendirme tuhaflığına da düşmek istemiyorum. Bununla birlikte, Mustafa Kemal’in, duygusal-psikolojik arka plânı Şevket Süreyya Aydemir’in, dönemin ruhunun ta kendisi olan bir yazarın kaleminden canlı bir biçimde anlaşılabilirliği gibi, projesiyle kurduğu ilişkinin niteliği bakımından belirgin bir farklılık gösterdiği şüphesizdir.

Elbette bu farklılık, “Benimle yola çıkanlar, kendi görüşlerinin ufuklarının sonuna erince, birer birer beni bıraktılar²¹” derken, sadece kendine ait olduğunu son derece ince bir biçimde ifade ettiği projeye arasındaki olağanüstü güçlü doğal bağdan kaynaklanmaktadır. Ancak bu tabii duygusal bağın ötesinde, bugün ulus inşasıyla ilişkilendirdiğimiz milliyetçi idelerin ve ideallerin bulunduğu ve bu iki faktörün birbirini besleyip

güçlendirdiği ve sadece kendisiyle birlikte hareket eden insanları değil, Cumhuriyet döneminin fikrî zeminini döşeyenleri de yoğun bir biçimde etkisi altına aldığı da ortadadır. Onun bir kült hâline getirileceğini haber veren tutumların, örneğin, resmî söylemin deyişiyle yakın silah arkadaşlarından birinin, Ali Fuat Cebesoy’un, ona “senin apotrların kimlerdir²²” diye sormasının ve yakın çevresinin kendilerini onun epigonu²³ gibi görmelerinin nedeni budur. Kısaca Mustafa Kemal, kendi varoluşuyla devletin bekasını özdeşleştiren köklü bir geleneğin sürdürücüsü olan bir sınıfın dönemin koşulları içinde fonksiyonları hayatî bir değer ve önem taşıyan kanadına mensup biri olarak, sadece devletin bekasıyla sınırlı olmayan, onun bir diktatör olarak nitelendirilmesini –ve bilfiil zaten öyle olmasını- kaçınılmaz kılan bir projeyi uygulamaya koymuştu.

Bunun açık yegane alternatifi, Türkiye’nin meşruti monarşinin ciddî bir restorasyonu ile yaşayabileceği erken bir demokrasi tecrübesi ve homojenliğe daha az vurguda bulunulacağı için muhtemelen daha az sancılı geçebilecek bir tür “light” uluslaşma, yani ulusçullaşma süreciydi. Ancak bu alternatif, o dönemde “çokkültürlülük” yahut “yeni cumhuriyetçi yurttaşlık” projeleri henüz “icat edilmediği” için, kaçınılmaz bir biçimde, geleneksel “çokkültürlü” modelin yeniden kurgulanarak işletilmesini, yani barışçıl birliktelik zemininin dine dayandırılmasını, bu çerçevede, hilafetin ve saltanatın korunmasını gerektirirdi. Saray çevresi, tarihsel otoritesiyle, Türk modernleşmesindeki öncü rollerini pekâlâ devam ettirebilir, Batılı hayat tarzının halk tarafından kolaylıkla benimsenmesini sağlamakta herhâlde bürokratik elitlerden

²⁰ Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üstüne”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.66.

²¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, Cilt 3, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 292.

²² Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.45

²³ Murat Belge, “Mustafa Kemal ve Kemalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 2 Kemalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.38.

daha başarılı olabilirdi. Böylece Türkiye, Avrupa'nın Güneydoğusunda bir başka Britanya olarak bugünkünden daha az sorunlu, liberal bir demokrasiye dönüşebilirdi.

Ancak bu açık alternatifin, kendi varoluşuyla devletin bekasını birebir özdeş gören bir sınıfın mensuplarının, önlerine çıkan tarihi fırsatı kullanmaktan kaçınmayacakları gerçeğiyle çarpıştığı zaman yerle bir olması, bir fanteziye dönüşmesi kaçınılmazdı. Bunun nedeni, Mustafa Kemal'in projesinin, onlar için hayati bir önem taşıyan devletin bekası problemine uzun vadeli bir çözüm getirmekle kalmayıp, Türk modernleşmesinin belli bir evresinden itibaren ne kadar geriletilmiş olunursa olunsun, yönetimi hâlâ onun adına sürdükleri, yani siyasal meşruiyetin kaynağı olan gücün kesin ve dönüşsüz tasfiyesini içermesi, böylelikle iktidara bir bütün olarak sahip olmalarını sağlamasıydı. Mustafa Kemal'in projesinin dayandığı ilkelerden birinin halkçılık olmasının -o sıralarda bu ilke elbette sadece sezdiriliyordu-, bunu engellemeye değil, tam tersine daha da pekiştirmelerine hizmet edeceğinin tam anlamıyla farkına varmışlardı. Bu ilke onlara, siyasî kavrayışlarının formatını teşkil eden klâsik Osmanlı devlet felsefesinin, halkın idareye katılmaması, "devlet idaresinin ancak seçkinlere, yani eğitim görmüş kimselere ve soylarında devletin emanet edilebileceğini göstermiş kişilere" teslim edilebileceği²⁴ şeklindeki temel yaklaşımını sürdürmeleri için son derece sağlam bir zeminin yanı sıra, siyasî meşruiyet problemini kolaylıkla aşmalarını sağlayabilecek bir formül sunuyordu: Artık ne yapacaklarsa, halk adına halkın iyiliği için yaptıklarını söyleyebileceklerdi; hem de gerekiyorsa halka rağmen böyle olacaktı. Kaldı ki, halkın, yapılanların onun iyiliğine

olduğunu anlaması için her şeyden önce millet hâline gelmesi gerekirdi. Bu, siyasî meşruiyetlerini dayandırdıkları ilkenin hem bir derinlik kazanmasını hem de kendilerinin de ürünü oldukları bir geleneğe çok daha kapsayıcı bir biçimde hayatiyet verebilecek özel bir misyonla ilişkilendirilmesini sağlayabilirdi: Artık devlet, bir zamanlar yöneticilerini devşirdiği mantıkla ve onun şekillendirdiği yöntemlerle bir millet devşirecekti. Öyle bir millet ki, projede onlara asıl cazip gelen şeyin sürmesini garanti altına alsın. Bu nedenle Mustafa Kemal'in "benimle yola çıkanlar kendi görüşlerinin ufuklarının sonuna erince birer birer beni bıraktılar" şeklindeki serzenişine yol açan tavırların ardında, belli noktalarda onun yorumladığı gibi anlaşılma-ya elverişli olmakla birlikte, projesi değil, büyük ölçüde, otoritesini içinden çıktıkları geleneğin alışılmış yöntemleriyle dengeleyemedikleri otoriter bir lidere duydukları doğal tepkiler bulunmaktadır. Nitekim, kendilerini bu sınıfın aslî mensupları ve temsil ettiği geleneğin doğal mirasçıları sayanların, Mustafa Erdoğan'ın bir başka bağlamda dikkat çektiği gibi, "devleti, ele geçirmeye çalışanlardan koruma" gerekçesi altında takip ettikleri ve "kimi yurttaşların veya yurttaş gruplarının barışçı yoldan kamusal ve siyasî alana dahil olmalarını"²⁵ engellemeye yönelik stratejilerinin ardında, onları, kendi başına bağımsız bir varlık gibi algıladıkları ve kendileriyle özdeşleştirdikleri devletten mümkün olduğunca uzak tutma ve yaşanması mukadder olan demokratikleşme kapıyı çaldığında, bunun kendileri üstündeki etkilerini olabildiğince erteleme fikri ve niyeti vardı.

Bütün bunlar, gerek Mustafa Kemal'le, onun projesinde, bazı itirazları yahut kayıtları olsa bile, ait oldukları sınıfın karşı karşıya

²⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 10. Baskı, 2003, s.182-183.

²⁵ Mustafa Erdoğan, "Siyasi Partiler, Devlet ve Demokrasi", *Liberal Düşünce*, Sayı 22, Bahar 2001, s.62.

kalmış olduğu ciddî varoluş probleminin çözümlerini bulmuş olan yönetici seçkinlerin arasındaki ayrımı, gerekse Türk modernleşmesinin yine zamanın çok kötü kullanıldığı, deyim yerindeyse, kelimenin tam anlamıyla heba edildiği seksen yıllık Cumhuriyet döneminin başarısızlığının mahiyetini anlayabilmek bakımından önemli ipuçları sunuyor.

III.

Mustafa Kemal'le, mensup olduğu sınıfın diğer üyelerini ayıran temel unsur, onun vizyonunun, devletin bekası ile sınırlı olmamasıydı. Böyle olmasaydı, İstiklal Savaşı'nın ardından bekası garanti altına alınan devletin Türk modernleşmesinin süregelen çizgisinin tabii bir devamı sayılabilecek reformlarla yeniden organize olmasına öncülük etmekle yetinir; tarihçilerin belki de III. Meşrutiyet inkılapları olarak kaydedecekleri bir yenilenme paketiyle tarihimizde seçkin bir yer edinmeyi hak eden bir devlet adamı olmayı yeterli bulurdu. Ancak onun projesi çok farklıydı: Hâlihazırda mevcut bulunan devletin hiç vakit kaybedilmeksizin, önce bir ulus-devlete dönüştürülmesini; ardından ulus-devletin, Osmanlı döneminde bir hayli mesafe almış olan Türk modernleşmesinin bir uluslaş(tır)ma programı eşliğinde katalize edilmesini ve bunların birbirlerini besleyecek şekilde iç içe geçmesiyle ulus-devletin temellerinin sağlamlaştırılmasını, böylece hem devletin bekasının hem de ulusun sürekliliğinin "ilelebet" garanti altına alınmasını hedefliyordu.

Projenin hedefine uygun adımlar, bir zaman plâni çerçevesinde, birbirini peşi sıra atıldı: Devletin ulus-devlet olması için saltanatın kaldırılması gerekiyordu, kaldırıldı. Bu, cumhuriyetin örtülü ilânı demektir; cumhuriyet, kısa bir süre sonra, zamanı gelince açıkça da ilân edildi ve kaynaklarının Osmanlı döneminde bulunduğunu göstermenin hiç

de zor ve orijinal olmadığı bir dizi düşünce²⁶ somut reformlar olarak vücut buldu.

Bu yoğun modernleşme aksiyonuyla eşzamanlı olarak, ulus-devletin dayanacağı ulusun önce açığa çıkaracağı sonra da güçlendireceği tasavvur edilen teorik ve pratik teşebbüslere girişildi. Teorik teşebbüsler, bir potansiyel olarak zaten var olduğu düşünülen ulusun kendi kültürel farklılığını ve köklerini kavrayarak kendi kendini tanımasını sağlayacak olan, bir kısmı tamamen hayalî, tarih ve dil tezlerinin üretimini içeriyordu. Pratik teşebbüsler ise üç boyuttan oluşuyordu.

Birinci boyut, başta Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesi ve Balkanlardan gelen göçlerin teşviki için uygun koşulları yaratmak gibi uygulamalar olmak üzere, Türkiye'nin nüfus dokusunun homojenleştirilmesini içeriyordu. Bu uygulamalar bir nüfusun homojenliğini değerlendirirken başvurulan en önemli kriterlerin başında gelen dinsel homojenlik kriteri bakımından çok çarpıcı bir "başarı"ya ulaştı. Cumhuriyet projesinin uygulamaya konduğu 1922 yılı sonlarında Türkiye'de önemli bir Ortodoks Hıristiyan azınlık varken, projenin altı okun Anayasaya konmasıyla bir nevi tamamlanışının ilân edildiği 1937 yılı başlarında nüfus dokusu oransal olarak aşağı yukarı bugünkü görünümünü almış, Cumhuriyet projesine hiç de sıcak bakmayanların, mezhep farklılıklarını dikkate almaksızın övgü konusu yaptıkları gibi, Türkiye, nüfusunun neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşan bir ülke hâline gelmiştir.

Nüfus homojenliğinin diğer önemli bir kriteri sayılabilecek etnik homojenite için aynı durum söz konusu değildi. Osmanlı İmparatorluğu aynı dinden olan tebaası ba-

²⁶ Erik Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 2 Kemalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, ss.43-55.

kımından da muazzam bir çeşitlilik içeren bir devlet olduğu için, Türkiye Cumhuriyeti'nin neredeyse tamamen Müslümanlardan oluşan bir ülke hâline getirilmiş olması, onun kendiliğinden, tamamına yakını etnik anlamda Türklere müteşekkil bir ülke hâline gelmiş olması demek değildi. Kaldı ki, "etnik" anlamda Türk olmanın kendisi, son derece belirsiz, özellikle Anadolu'daki Türkçe konuşan köylü nüfus için hiçbir anlam ifade etmeyen bir şeydi. Oysa, örneğin, felaketlerle dolu bir sürgünün sonunda Osmanlı topraklarına sığınan Çerkezler için en azından ortak bir yasin anısını yaşattıkları için muhtemelen aynı şey söylenemezdi; yani saf etniklik duygusunun, Çerkezlerde, etnik anlamda gerçekten Türk olsalar bile, Anadolu köylülerinden çok daha güçlü olduğu söylenebilirdi.

Bununla birlikte, Anadolu köylülerinin kendilerinin "kim" olduklarına ilişkin özbiçinlerinin yetersizliği ve Anadolu'nun antropolojik ilginin konusu olabilecek etnik çeşitliliğinin uygulamaya konan proje bakımından çok fazla sorun doğurması söz konusu değildi. Bunun nedeni, Türk modernleşmesinin çok önemli bir figürü olan Abdülhamit'in bile, çokkültürlü imparatorluğun çözümlüğü geri dönülmez bir noktaya geldiğinde, "mensubu olmakla iftihar ettiği Türk milletini" Murat Belge'nin deyişiyile, "bir çeşit son çare"²⁷ olarak görmesinin ortaya koyduğu gibi, Anadolu köylülerinin, salt devletle olan özel ilişkilerinden, örneğin çözümlüme sürecinde "yalnız Türk soyundan olanların askere alınması"²⁸ndan hareket ederek kim olduklarına ilişkin bir tür sezgiye sahip olmalarının pekâlâ mümkün olmasıydı. Dolayısıyla, yönetici elitlerle özdeşleştirilen devletin, meşrutî monarşiden cumhuriyete

geçiş süreci içinde, kendisi için uygun gelini arayan güveye benzetilmesi ve yönetici elitlerin gelinlik için en uygun aday olarak Anadolu köylülerini gördükleri şeklindeki değerlendirme²⁹ doğrudur; ama eksiktir. Çünkü onlar için, vakit gelip çatığında "gelin" in Anadolu köylüleri olması kaçınılmazdı ve Mustafa Kemal, aralarında modern zamanların belki de en irrasyonel bazı muharebelerinin de bulunduğu savaşlarda telef olan bu insanlara "ölmeyi emreden" bir komutan olarak bu kaçınılmazlığı en iyi kavrayanların ve hissedenlerin başında yer alıyordu.

Pratik teşebbüslerin ikinci boyutunu, dokusu bakımından mümkün olabildiği kadar homojenleştirilmiş bir nüfusun, zihinsel içeriği bakımından da homojenleştirilmesi amacıyla, onun endoktrine edilmesine yönelik uygulamalar oluşturuyordu. Bu uygulamalarda, şüphesiz, devletin bütün kurumları rol alıyordu; ama eğitim kurumları, bir endoktrinasyon seferberliğinin zorunlu sayıldığı her durumda görüldüğü gibi, merkezî bir önem taşıyacaklardı. Mustafa Kemal'in yönlendiriciliğinde üretilen, bir kısmı tamamen hayalî tarih ve dil tezleriyle, haklardan çok vazifelerle tanımlanan bir yurttaşlık bilincinin tesisine yönelik medenî bilgilerin işlendiği tarih ve yurttaşlık dersleri, eğitim aracılığıyla kazandırılmak istenen kolektif zihinsel formatın en yalın ve saf hâlini teşkil ediyordu.

Pratik teşebbüslerin üçüncü boyutu, homojenleştirmeyi iktisadî dinamiklerle pekiştirmeyi amaçlayan bir ekonomi politikasının takip edilmesiydi. Mustafa Kemal'in "altı ok"³⁰unda devletçilik ilkesiyle ifade edilen ve Cumhuriyet projesinin hemen başlangıcında uygulamaya konan bu ekonomi politikası,

²⁷ Murat Belge, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 2 Kemalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.31-32.

²⁸ Şevket Sürgüya Aydemir, *a.g.e.*, 156.

²⁹ Ernest Gellner, "The Turkish Option in Comparative Perspective", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (eds. Sibel Bozdoğan & Reşat Kasaba), Washington, D. C.: University of Washington Press, 1997.

kendi kendine yeten, tüm ihtiyaçların yerel ekonomi tarafından karşılanmasını öngören otarşik bir ekonomik yapıyı hedefliyordu.³⁰ Kolaylıkla fark edilebileceği gibi, otarşik bir ekonomi yapı tesis etme hedefi, her bakımdan homojen bir ulus kurma projesinin doğal mantıkî sonucudur. Mustafa Kemal, bu hedef doğrultusundaki adımları, bu nedenle Cumhuriyet projesinin hemen başlangıcında atmış; dolayısıyla, liberal ekonomi politikalarından, genellikle ileri sürüldüğü gibi, 1929 Büyük Ekonomik Krizi'nin zaruri bir neticesi olarak değil, projenin bir gereği olarak 1924 yılından itibaren uzaklaşmaya başlamıştır.³¹

Mustafa Kemal'in 1922'de başlayıp altı okun 1937'de Anayasaya girmesiyle inşasının tamamlandığını söyleyebileceğim projesi, gerçekten de devletin bekası problemini aşan bir vizyona sahiptir. Bu, kendisinin de mensubu olduğu geleneğin diğer üyeleriyle giriştiği "sınıf içi" iktidar mücadelesinde İstiklal Savaşı esnasında kazandığı doğal otoritenin de katkısıyla başarılı olmasını sağlayan konu dışı faktörler bir kenara bırakılırsa, yönetici elitlerin, büyük bir kısmının ona biat etmelerinin, yani onun kurucu otoritesini tanımalarının başlıca sebebi gibi görünmektedir. Başka bir ifadeyle, devletin bekasıyla kendi varoluşlarını özdeş gören bir sınıfın temsilcileri olarak onlar, dayandıkları fikirlerin köklerinin Türk modernleşmesi içinde olması dolayısıyla zaten kolaylıkla benimseyebilecekleri projeyi ve onun anayasaya aktarılan ilkelerini, mirasçısı oldukları geleneği, yeni siyasî yapılanmada pozisyonlarını küçük revizyonlarla aynen devam ettirebilmelerinin bir zemini olarak değerlendirmişler ve on-

ları, adına ister Kemalizm densin ister Atatürkçülük, siyasî meşruiyetin kriterlerinin ve standartlarının kendisine göre belirlendiği yerleşik yahut resmî ideoloji hâline getirmişlerdir. Bunda öylesine büyük bir başarıya ulaşmışlardır ki, Kemalizm artık, eleştiricileri tarafından bile "Türkiye'de yaşayan Türk milletinin millî modernizasyon ideali ve ideolojisi"³² olarak tarif edilirken, özellikleri "esnek ve pragmatik"³³ olmak olarak tanımlanmaktadır.

Ancak bedeli çok ağır olan bu başarıda, "esnek ve pragmatik" olan, şüphesiz ki, mutasavver Kemalizm yahut Atatürkçülük değil, onu, zamanı gelince yükselmesinin kaçınılmaz olduğunu bildikleri değişim taleplerinin dayandırılacağı her türden fikirler ve değerler örgüsünün meşruiyetinin derecesini belirleyen bir tür ilahî akideler bütünü konumuna getiren geleneksel bürokratik yönetici sınıfın aktörleridir. Onlar böylece bir taşla birkaç kuş vurmuşlardır: Örneğin bir taraftan halkçılık ve devletçilik gibi ilkeleri, yükselen taleplerin niteliğine göre onlara cevap verecek bir biçimde yorumlamışlar; böylece Kemalizmin ya da Atatürkçülüğün taleplerle ilgili sorunların çözümünde başka bir değerler ve fikirler örgüsüne ihtiyaç duyurmayacak kadar esnek ve güçlü olduğunu göstermişlerdir. Diğer taraftan, bu taleplerin dayandırıldığı farklı fikirlerin ve değerlerin ne ölçüde meşru olduğunu belirlemek için onların Kemalizmin değerleriyle ne ölçüde örtüştüğünün ortaya konulmasını neredeyse insiyaki bir siyasî alışkanlık ve bu tür bir örtüşmenin çeşitli sebeplerle müphem olduğu hâllerde, bir zorunluluk hâline getirmişlerdir. Böylece, Cumhuriyetle birlikte yeni bir hayatıyet kazanan kadim bürokratik sistemin, bu

³⁰ Aykut Kansu, "Türkiye'de Korparatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 2 Kemalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 264.

³¹ Aykut Kansu, *a.g.e.*, s.264.

³² Murat Belge, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 2 Kemalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.38.

³³ Murat Belge, *a.g.e.*, s. 38.

yeni durumun ortaya çıkardığı ve ülke insanının zaman ilerledikçe daha yüksek bir sesle dile getirmesinin kaçınılmaz olduğu yeni taleplerden mümkün olduğu kadar az etkilenmesini, dolayısıyla sistemdeki kendi belirleyici pozisyonlarını mümkün olduğu ölçüde korumayı amaçlamışlardır. Modernleşmenin gerekli kıldığı her yeni kurum bu amaca uygun bir biçimde yapılmış, o amacın dayandığı bilgiyi kendi bünyesinde yer alanlara özel bir misyon duygusuyla aktarmıştır.

IV.

Bu nokta çok önemlidir ve açılması gerekir: Kadim bürokratik sistemin çekirdeği, devleti modernleştirirken, bu teşebbüsün, devletin kurumsal ağının büyümesini gerektirdiğini ve bu büyüme nedeniyle ihtiyaç duydukları kadroların kaynağının artık halk olmak zorunda olduğunu çok iyi biliyorlardı. Bu durumda yapmaları gereken şey, yeni bürokratik kadrolara kendi geleneğinin devamlılığını sağlayacak imtiyazlı olma bilincinin verilmesi ve bu bilincin sürekli canlılık kazanması için özel bir misyon duygusuyla beslenip güçlendirilmesiydi. Önemli bir boyutunu devletin modernleştirilmesi teşkil eden bir sosyo-kültürel modernleşme programıyla iç içe geçirilmiş her bakımdan homojen bir ulus kurma projesi, bu tür bir misyon duygusu edindirmek için deyim yerindeyse biçilmiş kaftandı. Mustafa Kemal'in projesinin dayandığı altı ok Anayasaya geçirildikten sonra, içe kapanmayı çok kolaylaştıran bir dünya konjonktürü içinde, bu misyon duygusunu kazanmış ilk Cumhuriyet kuşakları yetişti ve onlar hep uzaktan baktıkları haşmetli bir yapı gibi olan devlet bürokrasisi içindeki yerlerini aldılar.

Bu, elbette, onların kurucu bürokratik elitlerin rahle-i tedarisinden geçmeleri, misyonlarını artık bir parçası oldukları sınıfın bilinciyle birleştirmeleri anlamına geliyordu.

Cumhuriyet, onları, devletin istediği türden bir millet devşirmek için seçmişti. Bütün seçilmişler gibi, görevlerini büyük bir aydınlatma iştahıyla yapacaklar, cehaletleri karşısında tiksintiden merhamete kadar değişen duygular besledikleri, bütün dünyaları kendi yöreleriyle sınırlı köylülere, cumhuriyetin en çok önemsedığı bilgiyi, aslında kim oldukları bilgisini vereceklerdi. Sonuç, kadim bürokratik sistemin yürütücü seçkinleri açısından, amacına gerçekten ulaşmış muhteşem bir fiyasko ya da çok başarılı bir başarısızlık oldu: 1940'ların sonu yaklaşırken, yönetici seçkinler kendilerini yeniden acil kararlar almalarını gerektiren yeni bir dar zamanlar konjonktürüyle karşı karşıya buldular. Bir beka problemi değilse de, ciddi bir tehdit söz konusuydu. Bu tehdidin önüne geçecek güçle işbirliği imkânları bulmaları için demokrasiye geçmek gerekiyordu. Genelde Türk modernleşmesi, özel olarak ise Cumhuriyet projesi devletin siyasî yapılanması bakımından bunun için uygun bir nitelik taşıyordu. Bu tür bir geçişe şiddetle muhalif olanların da belirttiği gibi, 1924 Anayasası, 1937'de eklenen altı oka rağmen, klâsik liberal bir demokratik düzenin "yolunu çiziyordu".³⁴ Öyle ki, 1924 Anayasasının klâsik liberalizmin değer örgüsünün korunmasını zorunlu kılan temel haklarla ilgili "anlayışı yansıttığı", bundan ötürü de "liberal demokratik bir düzen için aşağı-yukarı uygun bir temel oluşturduğu"³⁵ rahatlıkla söylenebilirdi.

Bununla birlikte, bu kararın alınmasında iki temel etken söz konusudur. Bunlardan ilki, Anadolu köylülerinin azımsanmayacak bir bölümüne artık kim olduklarının bilgisini kazandırılmış olunduğunun düşünülmesi için yeterli nedenin bulunmasıdır. İkincisi ve

³⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt II, İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. Baskı, 1999, s. 428.

³⁵ Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Ankara: Liberte Yayınları, 3. Baskı, 2001, s.48.

muhtemelen daha belirleyici olanı, demokrasiye geçişin çok uzun bir geçiş olacağına ve bu çok uzun geçiş süreci içinde iplerin daima kendi ellerinde olacağı bilgisinden kaynaklanan bir güvenin duyulmasıdır. Bu onların amaçlarına gerçekten ulaştıkları anlamına gelmektedir. Ama bu başarı, son derece ironik bir nitelik taşımaktadır. Çünkü 1922’de saltanatın kaldırılmasıyla gerçekleştirilmeye başlayıp, 1937’de altı okun anayasa sokulmasıyla proje olarak tamamlandı, 1950’ye kadar süren dönemde ise, ürpertici ve karanlık bir dış konjonktürün etkisiyle, başlangıcından beri hâkim olan otoriter karakterinin koyu bir diktaya dönüştüğü söylenebilecek olan bu dönem kapandığında, aradan geçen neredeyse çeyrek yüzyıllık bir süreye rağmen ülke halkının büyük çoğunluğu Cumhuriyet öncesiyle tamamen aynı, hatta bazı bakımlardan daha da geri iktisadî şartlarda yaşamaktadır. O dönemle arasındaki yegane fark, Anadolu köylülerinin önemli bir bölümünün “Türk” köylüsü olduklarını öğrenmekte belli bir mesafeye kat etmiş olmasıdır. Bu, tuhaf bir başarıdır; onun tuhaflığını anlamak için ironinin bütün masumiyetini içeren ve bu tuhaflığın sebeplerine ilişkin muhtemel yanıtlardan bazılarını verdiğimi düşündüğüm şu soruyu sormak yeterlidir: “Muhteşem başarılarla dolu hemen çeyrek asra yakın bir devreden sonra nasıl oluyor da halkçı bir inkılap memleket halkının çoğunu, 20 milyon nüfus için de belki de 18 milyonu tamamiyle eski durumunda bırakıyor?”³⁶

V.

Her modernleşme tecrübesinin karakteri, kendini daha onun ilk evresinde açığa vurur.

Çalışmamın buraya kadar olan bölümünün “tecrübenin karakteri” ifadesiyle neyi kastettiğimi en azından sezdirmeyi başardığımı umuyorum. Bununla birlikte, liberal değer örgüsü perspektifinden Cumhuriyet projesini eleştirel bir analize tâbi tutmayı deneyeceğim son bölüme geçmeden önce, “sezdirme” kelimesinin ima edebileceği türden bir bulanıklığın kalmaması için birkaç noktayı çok kısa olarak açmak istiyorum.

Türk modernleşmesinin muharrik unsuru başlangıcından itibaren devletin bekası problemidir. Beka probleminin, objektif bir karşılığı bulunduğu, muhayyel bir nitelik taşımadığı açıktır. Bu öylesine aşıkardır ki, dün Namık Kemal, Osmanlı İmparatorluğu’nun olağanüstü çeşitliliğinin altında toplanabileceği muazzam bir şemsiye gibi tasavvur ettiği pan-osmanizmi nasıl ki bir çözüm olarak görüyorsa, bugün, Kürt sorununu kolektivitte eksenli bir perspektifle değerlendirenler, Türkiye Cumhuriyetini bölünmez kılacak güçlü entegrasyon için üst kimliğin artık Türklük değil Türkiyelilik olarak algılanmasının şart olduğunu ileri sürmekte³⁷, yani Türkiye çeşitliliğinin altında toplanabileceği bir şemsiye gibi değerlendirdikleri Türkiyeliliği öyle çözüm olarak görmektedirler. Şüphesiz, bugün, beka probleminin Namık Kemal döneminde Osmanlı Devleti’nin yaşadığı parçalanma travmalarıyla karşılaştırıldığı zaman çok da ciddî olmadığı söylenebilir. Ancak, kolektif hafıza mekanizmalarının kolaylıkla manipüle edilebildiği bir vasatta konjonktürün de katkısıyla bu problem en azından algılama düzeyinde bir heyula gibi durmaktadır. Dolayısıyla tıpkı Osmanlılık gibi kolaycı ama faydasız; dahası, kendilerini ko-

³⁶ Max Weston Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir* (Çev.: Semih Yazıcıoğlu), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1949, s. 13.

³⁷ Baskın Oran, “Türkiye Kürtleri, demokratikleşme, Self-determinasyon”, *Radikal*, 16-17 Temmuz 2003. Oran, bu görüşlerini Başbakanlık bünyesindeki İnsan Hakları Danışma Kurulu için kaleme aldığı tartışmalı rapora da yansıttı.

lektiviter adına hareket etmeye yetkili görenlerin dayatmaları nedeniyle, amaçlananın tam tersi, yani çeşitlilik unsurları arasında barışçıl bir entegrasyonu tesis etmek yerine, bireyselliğin tıkHz etnik kimlikler içinde eritilmesinden başka bir şeyi ifade etmeyen, bu yüzden de siyaseti vahşi bir kimlikler canğılına dönüştürerek barışçıl birlikte varoluşu dönüşü olmayan bir şekilde tahrip etmesi mukadder olan Türkiyelilik gibi bir kavramdan medet umulabilmektedir.

Türk modernleşmesinin başlangıcından itibaren devletin kurtarılması, onu kurumsal yapılanmasının yenilenmesi ve reforme edilmesi çabalarında vücut bulması yahut bu çabalarla iç içe geçmiş olması, doğal olarak, modernleşmenin fikrî dinamiklerini hazırlayanların ve şekillendirenlerin de bu problem üstünde odaklandıkları, aralarındaki ayrışmaların da onun nasıl kurtarılacağına ve reforme edileceğine ilişkin farklılardan kaynaklandığı anlamına gelmektedir. Türkiye’de, artık demodeleşerek çekiciliğini kaybetmiş olsa da, belli aralıklara entelektüel gündemi işgal eden “aydın” nedir, kimdir, misyonu ne olmalıdır gibi, düşünmenin bir düşünce transferine indirgendiğinin açık göstergesi olan soruların ardında, Türkiye’de düşünme hayatını kökünden sakatlamış olan bu talihsiz ama kaçınılmaz başlangıç vardır. Bürokratik seçkinlerin kanatları altında palazlanmış, kendi misyonunu onların beklentileriyle tanımlayan, dolayısıyla sınıf içi iktidar kavgalarında taraf olmak durumunda kalan ve bu arada, beka problemi konusunda birbirine karşıt yaklaşımları içeriyormuş gibi göründükleri için keskin gerilimler yaratan, ama aslında çözümleri aynı ortak kaygılardan ve devlet tasavvurundan neşet etmiş olan, bundan ötürü de tasavvurları ve tahayyülleri, pek az istisnasıyla, bürokratizmin dar ufkunun ötesine geçemeyen bir münevverler

toplamıyla bu talihsizlik kaçınılmaz bir biçimde döngüsel bir nitelik kazanmıştır.

Bu değerlendirmeden sonra, Türk modernleşme tecrübesinin karakteri konusunda, buraya kadar ele aldığımız bağlam çerçevesinde şunu söyleyebileceğimi düşünüyorum: Türk modernleşmesi, dinamiklerinin kaçınılmaz olarak tek bir güce-devlet seçkinlerine- dayanmak ve onun tarafından şekillendirilmek durumunda olmasının bütün zaafalarını ve handikaplarını taşır ve bu tecrübeyi karakterize eden en belirleyici unsur işte bu tek kaynaklılıktır. Bunun sonuçlarını objektif bir biçimde anlamak için, onun en saf biçimiyle tecessüm ettiği son evresinin –Cumhuriyetin- arka plânındaki fikirler ve değerler örgüsüne, onun Türk modernleşmesini şu ya da bu ölçüde, şöyle ya da böyle etkileyen dünya görüşleri yahut ideolojilerle olan ilişkisine, bu ilişkilerin gerilimli doğasına ve projenin uygulaması konusundaki etkilerine varlığı çoğullukta vücut bulan ve çoğulluğu esas alan bir perspektiften bakmak gerekir. Bu, hiçbir düşünce ve değer örgüsünün, çoğulluk yokluğuna ve karşıtlığına ondan daha yabancı ve aykırı olamayacağı liberal değer örgüsünün perspektifidir.

C. Liberalizm ve Cumhuriyet

I.

Türk modernleşmesi, başlangıcından Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen süre içinde objektif kısıtların ve engellerin baskısı altında şekillendi. Modernliğin bütün imkânlarıyla teçhiz olmuş güçlerin siyasî hedefleri, kırılan egemenliği altındaki etno-nasyonal toplulukların kendi bağımsız siyasî mevcudiyetlerini tesis etmeye yönelik milliyetçilik dalgasıyla birleşince Osmanlı Devleti, geride, bir tabela değişikliğiyle yeni bir isim altında varlığını devam ettirebilecek bir devlet yapısı,

yani yaşanan modernleşme tecrübelerinin de katkısıyla hemen organize olabilecek canlı bir kurumlar bütünü bırakarak, Osmanlıyı bir biçimde devam ettirmeyi amaçlayan modernleşme ideolojileriyle birlikte çöktü. Türkiye Cumhuriyeti işte bu tabela değişikliğinin adıydı. Ancak devlet, içerdği değerlerle hedeflerin tam bir iç tutarlılığa sahip olmasından ötürü Türk modernleşmesinin başlangıcından beri kelimenin gerçek anlamıyla ilk kez “proje” olarak nitelendirilebilecek bir programı tavizsiz bir kararlıkla uygulamanın yegane aracı kılındığı için, bu “tabela değişikliği”, çok büyük bir kopuş olarak algılanacak, sunulacak ve nitelenecekti.

Şüphesiz, bu birçok bakımdan doğrudu. Örneğin, yönetimin kendi meşruiyetini dayandırdığı güç bir anda ortadan kaldırılmış; yerine egemenliğin kaynağının millet olduğu şeklindeki ilke geçirilmişti. Egemenliğin kaynağı konusunda, siyaset teorisi bakımından büyük bir önem taşıyan bu büyük kopuşa yahut kaymaya paralel kopuşlar pratikte de yaşanmıştır. Bir devletin, zaten çok büyük çoğunluğu ümmi olan halkının tamamını okuyamaz yazamaz kılmakla kalmayıp, kendi kendini okuyamaz, yani arşivlerini kullanamaz hâle getirmiş olması, sembolik çağrışımları açısından son derece keskin bir reddedişi içeren radikal bir kopuştu. Sadece bu iki örnek bile, yaşanan değişimin sıradan bir “tabela değişikliğinin” çok ötesine geçtiğini ortaya koyan yeterince açık ve inandırıcı kanıtlar olarak değerlendirilmeye elverişliydi.

Bununla birlikte, projeye ve uygulamasına çok yakından bakıldığında, yaşanan değişimin bir tabela değişikliğinin çok ötesine geçtiği şeklindeki güçlü kanaatin ardında, tıpkı iflas ettiği için devralınan bir marketin, yeni sahipleri tarafından, iç düzeni, mimarî tasarımı ve dekorasyonuyla tamamen yenilenip hizmete açıldıktan sonra, müşterilerinin her şeyin A’dan Z’ye değiştiği intibasına ka-

pılmalarını sağlayan mekanizmaların bulunduğu bariz bir biçimde görülebilecekti. Müşteri memnuniyeti bakımından çok daha büyük bir önem taşıyan konularda ise, örneğin verilen hizmetin kalitesinde, ürün çeşitliliğinde, pazarlama anlayışında ve müşteri ilişkilerinde, marketin yeni sahiplerinin işletmecilik anlayışının, marketi devraldıkları müflislerinden neredeyse esaslı hiçbir farklılık göstermediği anlaşılacaktı. Böyle bir durumda, yapılabilecek olan şey, elbette, onca yatırımın boşa gittiğini, yapılanın bir “tabela değişikliğinden” ibaret olduğunu söyleyip meseleyi kestirip atmak değil, tam bir yenilenme yahut hakiki bir değişim için asıl önemli olanın neden kavranmadığını anlamaya çalışmaktır. Daha açık bir ifadeyle, marketin yeni sahipleri/işletmecileri, nasıl olup da marketin başarısı için aslı olan unsurlara hiç olmazsa reyonların yahut rafların yeni düzeni kadar olsun önem vermemişler, bu ihmallerinin bedelinin çok ağır olabileceğini niye fark edememişler, etmemişler yahut fark etmezlikten gelmişlerdir, sorusunun muhtemel yanıtlarının izini sürerek meselenin tam kalbine gitmektir.

Yerleşik düşünce kalıpları nedeniyle, hatalı olarak ve kolaylıkla liberalizmin iktisadî boyutuyla ilişkilendirebilecek olan bu market analojisi, yeni sol entelektüeller açısından kabul edilmesi ne kadar güç olursa olsun, iktisadî alanda piyasa ekonomisini, siyasî alanda anayasal demokrasiyi doğal olarak ve kendiliğinden zorunlu kılan liberal antropoloji açısından Cumhuriyette nelerin, neden ve nasıl yanlış gittiğini Cumhuriyetin arka plânındaki değerler örgüsünden başlayarak ortaya konulmasını gerektiğini gösteriyor.

II.

Hiçbir şey, Cumhuriyetin kurucu ideolojisi olarak Kemalizmin hakiki alternatifinin liberalizm olduğundan daha açık değildir. Bu iddialı yargı, elbette, Türkiye’de Kemalist il-

keler üstünde yükselen sistemin, kendini korumak ve kollamak adına koyduğu yasaklayıcı kanunlarda liberalizme yönelik herhangi bir kısıtlamanın ve engellenmenin bulunmadığı şeklindeki haklı itirazla karşılaşacaktır. Kemalist Cumhuriyet, başlangıcından itibaren sosyalizmi, İslamcılığı ve Kürt milliyetçiliğini fikir ve ifade özgürlüğünün meşru objesi olarak görmeyi reddetmiş, bu ideolojilerin siyasal alanda organize olmalarının önüne ciddi yasal engeller çıkarmıştır. Sosyalist düşüncelerin özgür ifadesi ve örgütlenmesi konusundaki sınırlamalar, ancak sosyalist bloğun çökmesinden sonra tamamen kaldırılmıştır. İslamcılık ve Kürt milliyetçiliği ile ilgili sınırlayıcı yasalar ve uygulamalar bir hayli hafiflemiş olsa da, çeşitli şekillerde sürmektedir. Bu durumda, düşünce ve ifade özgürlüğünün meşru objesi olan ve Tek Parti döneminde Serbest Fırka'nın kendi kendini feshetmesinin sağlanması dışında herhangi bir kısıtlamanın konusu olmayan, tam tersine demokrasiye geçişle birlikte muhafazakâr-sağ iktidarlar tarafından belli unsurlarıyla kendisinden esinlenen bir ideolojinin Kemalizmin hakiki alternatifi olduğunu söylemek gerçeğe tamamen aykırı olmuyor mu?

İlk bakışta tamamen haklı olduğu izlenimini veren bu itiraz, İslamcılarının ve sosyalistlerin, eğer mümkün olsaydı, tıpkı Kemalist modernleşme projesinde olduğu gibi, devlet aracılığıyla kendi ideolojilerinin topluma nüfuz ettirilmesine yönelik politikalar takip etmeleriyle sonuçlanabileceği gerçeği karşısında gücünü bir hayli kaybeder. Üstelik bu iki ideoloji, son derece katı, dogmatik inanç ve değer örgüleriyle, en ciddi eleştirilerinin belirttiği gibi, ne teoride ne de pratikte mutlak bir totaliter karakter taşıyan³⁸ Kemalizme göre, çok tehlikeli bir tota-

litarizm potansiyeli içeriyorlardı. Bu, onların, liberal değer örgüsüne, Kemalizmin olduğundan çok daha keskin bir karşıtlık içinde oldukları anlamına gelmektedir. Analojime dönersem, bu iki inanç ve değer örgüsünün taraftarlarının da, mümkün olsaydı, her iki anlamda da tabela değişikliğinin çok ötesine giden bir değişim çizgisi takip edecekleri muhakkak gibidir. Ama bu değişim çizgisinin, Kemalist projeyi totaliter olmakla eleştirenlerin, bu eleştirilerine konu olan uygulamalarından çok daha korkunç bir totalitarizmle noktalanacağı aynı ölçüde kesindir. Ancak, onların devlet seçkinleri arasında hiçbir biçimde taraftar bulmayan ideolojiler oldukları, bununsa, onların siyasî güce ulaşmalarını neredeyse tamamen imkânsızlaştırdığı gözden kaçırılmamalıdır. Bu ideolojilerin fikrî ve siyasî düzlemde uğradıkları baskının sebebi, Kemalist Cumhuriyeti somut bir şekilde tehdit etmeleri değildi. Özellikle İslamcılar üstünden, modernleşme programının laiklikle ilgili motiflerinin, temalarının ve uygulamalarının derinleştirilmesi sağlanırken, Türkiye çeşitliliğinin kendini açığa vurmasını kolaylaştıracak şartların olgunlaşmasının mümkün olduğu ölçüde geciktirilmek istenmesiydi.

Böylece, hiçbir şey Cumhuriyetin kurucu ideolojisi olarak Kemalizmin hakiki alternatifinin liberalizm olduğundan daha açık değildir derken neyi kastetmiş olduğum sanırım anlaşılıyor: Liberalizm, modernitenin en saf kaynağı sayılabilecek Anglo-Saxon/İskoç aydınlanma düşüncesinin, insanın rasyonalitesini empirist epistemoloji bağlamında öne çıkaran realist antropolojisiyle doğrudan ve birebir bağlantılı bir biçimde, siyasî yapının varlık nedenini ve meşruiyetinin kaynağını bireyin temel haklarını ve eşit özgürlük hakkını korumasında bulan bir siyasî öğreti olarak çok daha az sancılı, yani ulusun, devlet aracılığıyla değil, kendi kendisinin keşfetme-

³⁸ Mete Tunçay, "Mete Tunçay ile Kemalizm Üstüne", *Liberal Düşünce*, Bahar-Yaz 2003, Sayı 30-31, s.153-154.

sini teşvik edecek dinamiklerle kendiliğinden ortaya çıkmasını sağlayacak bir modernleşmenin çerçevesini teşkil edebilirdi. Kemalizme alternatif bir modernleşme modeli veya programı –projesi değil- ancak liberalizmden çıkabilirdi. Ama bu olmadı; olması da neredeyse imkânsız denecek kadar güçtü. Çünkü Türk modernleşmesinin yegane muharrik gücünü teşkil eden hâkim bürokratik seçkinlerin büyük çoğunluğuna, liberalizmin iktisadî, siyasî, toplumsal ve kültürel alanlarda dinamik rekabet ilişkileriyle tezahür eden bir çeşitliliği yahut çoğulluğu kaçınılmaz kılan ve devlete bu alanların hiçbirinde aslı aktör olarak yer vermeyen teorik örgüsünün hitap etmesi ve cazip gelmesi söz konusu olamazdı.

Prens Sabahattin'in Osmanlı İmparatorluğu'nun temel probleminin cemaatçi zihniyetten bireyci zihniyete geçmek olduğunu belirtirken çok yerinde olarak teşhis ettiği gibi, "ilerlemiş ve sağlam bir biçimde bireyci" –yani liberal- "toplumlarda yönetim erki hiçbir zaman bir memur cemaatinin elinde değildi".³⁹ Oysa Osmanlı'da durum bunun tam tersiydi ve düşünsel analiz, girişim, özgürlük ve hissî sorumluluk yokluğuyla karakterize edilebilecek olan memurluk zihniyetinin baskın olduğu böyle bir siyasî yapıda gerçek anlamda bir değişimin ortaya çıkması çok zordu.⁴⁰ Prens Sabahattin'in bu çok önemli tesbiti, paradoksal bir biçimde, hem neden Kemalist Cumhuriyet projesinin hakikî yegane alternatifinin liberal bir modernleşme modeli veya programı olabileceğini, hem de bu tür bir alternatifin meydana çıkmasının niye hiçbir objektif bir zemini bulunmadığını ortaya koyar. Bununla, Kemalist projeye yönelik liberal temaları da içeren ciddi bazı eleştirilerin var olduğunu göz-

den kaçırmıyorum; ancak, eleştiri bir şeydir, proje başka bir şey.

Bu eleştirilerle ilgili daha can alıcı bir nokta, Prens Sabahattin'in gayet vuzuh bir biçimde belirttiği gibi, bireylerin geçimlerini yahut ikballerini yönetim erkini ele geçirmekte buldukları bir sosyal yapıda, çok sınırlı sayıdaki statülerin elde edilmesinin korkunç bir rekabeti ve "ahlâksız mücadeleleri"⁴¹ gerektirmesidir. Bu nedenle, Kemalist projeye karşı muhalefet yürütenlerin bazen liberal temalara da başvurmuş olmaları, siyasî yapı içinde rakipsizliğini saltanatın tasfiyesiyle iyiden iyiye pekiştirmiş bir bürokratik seçkinler sınıfının, sınıf içi iktidar mücadeleleri çerçevesinde değerlendirilmek durumundadır. Şüphesiz, bu, eleştirilerin haklılığını gölgelemek ve böylece, Kemalist projenin alternatifsizliğini iyice belirginleştirmek anlamını taşımamaktadır. Sadece, onun yegane hakikî alternatifi olabilecek liberal bir modernleşme modelini ortaya koyup yürütebilecek nitelikleri haiz, yani iktisaden gerçek anlamda özerk varlığını tesis etmiş olan güçlerin yokluğu nedeniyle, Kemalist projeyi ve uygulamaları bu şekilde eleştirenlerin, bu güçlerin yerine ikame edilemeyeceği anlamına gelmektedir.

Sözün özü, her türlü elitin memur olduğu bir ülkede liberal bir proje ne ortaya konabilirdi, ne de uygulanabilirdi; liberal temalar ise, olsa olsa sınıf içi iktidar mücadelesinde kullanılan argümanlar olmaktan öteye gidemezdi. Analojimize dönersek, marketi devralanların, marketin iç düzeninde, mimarî tasarımı ve dekorasyonunda yaptıkları büyük değişikliği yeterli görmelerinin ve bunu olağanüstü bir başarı hikâyesi olarak sunmalarının, bu çerçevede, gayet anlaşılabilir bir niteliğe büründüğünü söyleyebiliriz: Onlar

³⁹ Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*, Ankara: Liberte Yayınları, 2002, s. 40.

⁴⁰ Prens Sabahattin, *a.g.e.*, s. 40.

⁴¹ Prens Sabahattin, *a.g.e.*, s.40.

daha fazlasını istemezlerdi, bunu istemeyi tercih etmeleri de mümkün değildi. Bu, onların yüzyıllardır iktidarlarını sürdürmelerini sağlayan köklü alışkanlıkları açısından bakıldığında olabilecek maksimum değişiklikti.

III.

Herhangi bir yanlış anlamayı önlemek ve hiçbir haksızlık yapmamak için bu maksimum değişikliğin gerçekten önemli değişikliklere tekabül ettiğini belirtmek gerekir. Bu değişiklikler, hiç şüphesiz, hâkim bürokratik güçlerin sistem içindeki ayrıcalıklı pozisyonlarını daha da pekiştirmelerini sağlıyordu. Ama bu, projenin tasarlayıcısı ve uygulayıcısı açısından projenin aslî amacı değildi. Asıl amaca ulaşmak için kullanılması zorunlu olan bir araç, girilmemesi tasavvur bile edilemeyecek bir yoldu. Ulus inşasıyla modernleşmenin koparılamaz bir biçimde iç içe geçirildiği bu aslî amaca, bu tür güçlendirilmiş imtiyaz duygusu olmaksızın, bürokratik geleniğin aktörlerinin kolayca adapte olmaları, onu gerçekleştirmek için özel bir misyon duygusuyla seferber olmaları mümkün değildi. Başka bir ifadeyle, ulus inşası ve modernleşme projesi, dar bir zamana sıkıştırılmış bir biçimde, devlet vasıtasıyla gerçekleştirilecekse, o zaman, bu projeyi icra edenlerin, yani devlet mekanizması içinde sorumlu ve yetkili olarak yer alanların hayatın belli başlı alanlarında devlet gücünün temerküzünü öngören projeye mutlak bağlılıklarının tesis edilmesi, yani onunla kendilerini tamamen özdeşleştirmeleri öncelikler listesinin en başında yer alması gerekiyordu. Bu, devletin bütün güçlerinin aynı amaçlar etrafında birleştiği kuvvetler ayrılığına değil, kuvvetler birliğine dayalı bir rejimi,⁴² onu meşrulaştırılan fikrî bir arka plânı, bu fikrî arka plânının

formel ve informel yollarla ülke insanına aktararak onun endoktrine edilmesini sağlayan bir eğitim politikasını ve bürokratik hâkimiyeti daha pekiştirirken ulusu oluşturacak olan insanların, devleti, zaten alışageldikleri şekilde bütün zenginliklerin kaynağı saymasını sağlayacak bir iktisadi politikanın takip edilmesini zorunlu kılıyordu.

Liberalizmle çok açık bir karşıtlık içinde olan bu politikalar ve onların arka plânındaki değerler örgüsünün kaynağı çok büyük ölçüde Ziya Gökalp'ti. Ziya Gökalp'in, gecikmiş bütün milliyetçiliklere rengini veren kolektivite kutsaması, çeşitliliğin ve/veya çoğulluğun her tezahürünü onun kutsal homojenliğini bozacak bir tehlike sayılmasını, dolayısıyla, ulusu ailenin büyütülmüş modeli olarak kavranmasını sağlıyordu. Gökalp'in, kolektiviteyle devleti özdeşleştirip, dolayısıyla, bireyi ve aslî failin birey olduğu ahlâkî, iktisadî yaklaşımları reddederken,⁴³ dayanışmacı korporatist iktisadî politikaları savunan görüşleri,⁴⁴ bireylerin vatandaş olarak haklarıyla değil vazifeleriyle tanımlandığı, ahlâkî özerkliklerinin çeşitli büyüklükteki ve Gökalp'ten farklı biçimde seküler karakterleriyle öne çıkarılan kolektivitelerle devlet arasında sıkıştırılarak ezilip yok edildiği bir fikirler bütününe dönüştürülerek devletin belli başlı bütün etkinlik alanlarına müdahalesini meşrulaştırmak için son derece elverişliydi. Bu fikirler bütünüünün merkezinde herkesin haklarını ve vazifelerini tayin eden ve hiç kimsenin tayin edilen hudut haricinde kendisinden bir hak iddia edemeyeceği devlet vardı.⁴⁵

⁴³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 7. Baskı, 2001, s.330.

⁴⁴ Kerem Ünüvar, "Ziya Gökalp", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 3 Milliyetçilik, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss. 33-35.

⁴⁵ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal'in El Yazıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, 1998, s.43.

⁴² Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal'in El Yazıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, 1998, s.34.

Liberal perspektiften bakıldığında, bu kolektivite ve devlet kutsamasının hayırlı sonuçlar doğurması mümkün değildir ve böyle de olmuştur. Kemalist modernleşme projesinin tam bir kararlılıkla uygulandığı 1922-1950 arasındaki dönemin sonunda Türkiye, Türk modernleşmesinin Cumhuriyet öncesi evrelerinin hiçbirine nasip olmamış uzunluk-taki savaşız zaman kesitine rağmen şu ironik sorunun, “Muhteşem başarılarla dolu hemen çeyrek asra yakın bir devreden sonra nasıl oluyor da halkçı bir inkılap memleket halkının çoğunu, 20 milyon nüfus için de belki de 18 milyonu tamamıyla eski durumunda bırakıyor?” sorusunun sorulmasını gerektiren bir manzara sergilemiştir. Sorunun sahibi, yanıtını da en az sorusu kadar incelikli bir ironiyle şekillendirmiştir: “Atatürk’ün ilân ettiği prensipler arasında hiçbiri, bizi “Devlet Ferde Üstündür” mefhumu kadar, muhteşem sayılabilecek derecede modern bir Türk devleti manzarasını temaşaya hazırlamamaktadır.”⁴⁶ Amerikalı iktisatçı Thornburg’un “muhteşem sayılabilecek derecede modern Türk devletinin manzarasını” temasının sonunda hazırladığı çalışma, Thornburg’un belirttiğine göre, “tanınmış bir Türk vatansveri, eski bir bakan olan ve halen hususi teşebbüs sahasında faaliyette bulunan önemli bir şahsiyet tarafından şu şekilde değerlendirilir: “Raporunuz aklıma şu Türk Atasözünü getiriyor: Düşman güldürür, dost ağlatır!”⁴⁷

Kemalist modernleşme projesi, kendi içine kapalı, bir kuvvetler birliğinin rejiminin bütün baskı imkânlarına sahip, Avrupa’da otoriter-faşist partilerin organizasyon modellerinden ilham almış, liderinin altında onu

⁴⁶ Max Weston Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir* (Çev. Semih Yazıcıoğlu), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1949, s. 13.

⁴⁷ Max Weston Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir* (Çev. Semih Yazıcıoğlu), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1949, s.15.

bir kült hâline getirerek toplanmış bir tek parti hükümetleri tarafından, “muhaliflerin etkinliğini kırmak”,⁴⁸ yani muhalefetten arındırılmış bir parlamento tesis etmek amacıyla erken seçime gidilen Nisan 1923’ten çok partili demokratik sisteme geçiş döneminin başlangıcı sayılabilecek olan 1946 yılına kadar kesintisiz yirmi üç yıl boyunca uygulandı. 1946-1950 yılları arasında yeni dünya dengeleri içinde, izolasyonist politikaların sürdürülmesinin artık imkânsız olduğunun anlaşılmasıyla birlikte, devlet seçkinleri, ait oldukları geleneğin genetik kodlarına uygun bir biçimde, yeni konjonktürü de yönetmelerini sağlayacak pozisyonları alma, yani çok partili demokrasiye geçme kararını verdiler. Bu, zaten tamamlandığı 1937 yılında altı temel ilkesinin Anayasaya konmasıyla ilân edilmiş olan projenin nihai hedefinin çok önemli bir merhalesi olarak sunulabilecek bir karardı ve doğal olarak tek parti istibdadının yumuşatılarak ortadan kalkmasını, başka partilerin kurulmasını ve gelişmesini sağlayacak bir ortamın tesis edilmesini gerektiriyordu. Kaldı ki, geleceğin iktidarını oluşturacak muhalefet kadroları, manzaranın hâlâ Cumhuriyet öncesinden farksız olduğu ve nüfusun çok büyük bir bölümünün yaşadığı kırsal Türkiye’den değil, Batı Anadolu’nun nispeten gelişmiş şehirlerinde okul görmüş ve toprak zengini kesimlerinden gelen ve tek parti iktidarının mekanizmaları içinde, hâkim bürokratik zihniyete ünsiyet kazanıp, ona eklemlenmiş olan insanlardan oluşacaktı. Kısaca, bu süreç, gerçekten projenin amaçlarının demokratik mekanizmalarla derinleştirilmesinin ve kırsal Türkiye’nin sisteme adım adım dahil olmasının başlangıcını teşkil edecekti. Bu, Anayasal koruma altındaki Kemalist ilkelerin artık daha “liberal” bir biçimde yorumlanacağı ve takip eden dönemlerde,

⁴⁸ Mustafa Erdoğan, *Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset*, Ankara: Liberte Yayınları, 3. Baskı, 2001, s.51.

Kemalist modernleşme programının istibdat altında uygulanmasını, projenin kendi ilkele-riyle değil, objektif koşullarla açıklanacağı anlamına geliyordu. Nitekim, Atatürkçülük, artık “ortanın sağından ortanın soluna kadar bütün demokratik ve laik dünya görüşleri ile uyuşan, pluralist rejime uygun olan pragmatik bir ulusal modernleşme ideolojisi”⁴⁹ olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

Bu noktada, 1922-1950 yılları arasında gerek fikrî arka planıyla, gerekse iktisadî, siyâsî, sosyal ve kültürel alanlardaki uygulamalarıyla Kemalizmin, liberalizmle uyuşmasının mümkün olmadığını hemen vurgulamak gerekir. Devleti, ülke insanını zihinsel olarak formatlayan bir endoktrinasyon aygıtı olarak tasavvur etmenin ve kullanmanın liberal bir perspektif açısından, liberal değer örgüsüne biraz olsun aşına olanların bilebilecekleri gibi, onaylanabilir hiçbir yanı yoktur. Tek parti istibdatı altında her bakımdan homojen, çıkar çatışmalarından arınmış üniter bir sosyal, kültürel, iktisadî ve siyâsî yapı oluşturmaya çalışmanın bedeli çok ağır olmuş; tek partili dönemin devlet dışında hiçbir iktisadî aktörün ortaya çıkmamasına yönelik düzenlemeleri ve uygulamaları kapitülasyonlardan çok daha ağır, kelimenin tam anlamıyla yıkıcı sonuçlar doğurmuştur.

Bu düzenlemelerin ardında, dikkatli bir gözün hemen fark edebileceği gibi, bürokratik tahakküm araçlarını kendi iktidarlarını daha da pekiştirmek için kullanmak isteyen devlet/ parti bürokrasisinin seçkinleri vardır. Onlar “istihsal vasıtaları üzerinde sahip oldukları kontrolden fedakârlık yaptıkları takdirde en kuvvetli iktidar vasıtalarından birini

kaybedeceklerini”⁵⁰ çok iyi bilmektedirler. Üstelik bu dönemde parti grubunun iktisadî kaynaklar üstündeki kesin kontrolü ve parti bürokrasisinde yer almanın çok sınırlı bireysel girişimler için yegane araç hâline gelmiş olması, partilerin fonksiyonlarına ilişkin bakışın çarpılmasına yol açan temel faktörlerin başında sayılabilir. Devletin zenginliklerin kaynağı olduğu şeklindeki geleneksel anlayışın iyice yaygınlaşmasının kökeni de buraya dayanmaktadır. İnsanların, özgüvenlerinin yerle bir edildiği, devletten başka geçimlerini sağlayabilecek hiçbir gücün olmadığı, olmasına izin verilmediği, dolayısıyla liberal bir perspektiften hiçbir biçimde mazur görülemeyecek olan bu dönem, şüphesiz yirmi beş yılı aşan sürekliliğini sadece projenin yürütücülerine borçlu değildir. Aksine, izolasyonist bir Türkiye’ye cevaz veren uluslararası konjonktürün bu süreklilik konusunda çok daha belirleyici olduğu muhakkak gibidir. Bunun en büyük kanıtı, izolasyonizmin sürdürülebilir bir politika olmaktan çıkmasıyla birlikte tek parti otoriteryanizminin sona ermesi ve buna paralel olarak projenin nihaî amacının demokrasiyi mümkün kılacak koşulları yaratmak, dolayısıyla demokrasi olduğu şeklindeki bir söylemin kullanılmaya başlanmasıdır.

Ancak liberalizmin, Atatürkçülüğü, ortanın sağından ortanın soluna kadar bütün demokratik ve laik dünya görüşleri ile uyuşan, pluralist rejime uygun olan pragmatik bir ulusal modernleşme ideolojisi şeklinde tanımlayarak, böylelikle onun devlet aracılığıyla birey-vatandaşlara aktarılan bir resmî ideoloji statüsünü korumasını güvence altına almak isteyenlerin zihinlerindeki Atatürkçülükle de uyuşması mümkün değildir. Kema-

⁴⁹ İsmet Giritli, “Atatürk İdeolojisinin Dogmatik İdeolojilere Üstünlüğü”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1995, ss. 3-5.

⁵⁰ Max Weston Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükseldi* (Çev. Semih Yazıcıoğlu), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1949, s.181.

lizm, gerçekten çoğulcu bir karakter taşıyorsa, taraftarlarının onu, bütün diğer düşünce örgüleri karşısında avantajlı kılan imtiyazlarından soymaları, yani haksız rekabet talep etmemeleri gerekir. Atatürkçü bir liberal, Kemalist ilkeler ne kadar esnek ve pragmatik yorumlanırsa yorumlansın, tıpkı liberal bir sosyalistten yahut İslamcı Kemalistten söz ederken olduğu gibi kendi içinde çelişkilidir, imkânsızdır, kelimenin tam anlamıyla bir *oxymoron*dur.

Ayrıca, Kemalizmin eleştiricileri tarafından bile genelgeçer bir doğru gibi kabul edilen pragmatizminin veya esnekliğinin, erken Cumhuriyetin inkâr edilemez bir biçimde ortaya koyduğu gibi, ilkelerinden değil, onu, sistem içindeki ayrıcalıklı pozisyonlarını korumanın, devam ettirmenin aracı sayan bürokratik seçkinlerden kaynaklandığını artık itiraf ve kabul etmek gerekir. Çünkü Kemalizmin varsayılan pragmatizmi, gitgide bu kavramın kullanılmasını gereksizleştirecek kadar gevşek bir niteliğe bürünmektedir. Kemalizmin pragmatik olduğunu savunanlar, onu artık, ne(yle) olsa gider, denebilecek post-modern bir düşünce örgüsü gibi sunmaktadırlar. Bununla birlikte, Kemalist laiklik kavrayışı, Kemalizmin varsayılan pragmatizminin hem sınırını teşkil etmekte, hem de onun gerçekte pragmatik olarak nitelenemeyeceğini ortaya koymaktadır. Halkçılık ilkesinin demokrasiye açıldığını, devletçiliğin dönemin özel koşulları nedeniyle uygulanmak zorunda kalınan iktisadî politikalara tekabül ettiğini belirtilerek, Türk modernleşmesinin son seksen yılına şekillendiren resmî fikirler bütünüünün aslında Anadolu köylülerinin uluslaşarak modernleşmesini, modernleşerek uluslaşmasını hedeflediği, onun pragmatizminin ve esnekliğinin bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği savunulabilir.

Çeşitli versiyonları bulunan bu açıklama da ikna edici değildir. Bunun neden ikna edici olmadığını, Mao döneminde vahşî bir kül-

tür devrimi eşliğinde bedeli en az bu kültür devrimi kadar ağır kapalı ekonomi programı uygulanan Çin'in, hiçbir ideolojik redd-i miras yapmaksızın Çin devlet/parti bürokrasisi seçkinlerinin gözetiminde piyasa ekonomisine geçmeye yönelmiş olmaları göstermektedir. Çin parti-devlet seçkinlerini bu tür bir geçişe yöneltten şey, rehber aldıkları ideolojinin pragmatizmi veya esnekliği değildir; aksine onun iktisadî alanda tam bir felaketle sonuçlanmış olması, yani aynı politikaları devam ettirmelerinin artık kesinlikle imkânsız hâle gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla, Çin'deki iktisadî dönüşüm, resmî ideoloji olarak varlığını korumakla birlikte Konfüçyüsçülükle uzlaştırılmaya başlanan Çin sosyalizminin değil, onda iktidarlarını meşrulaştırmasını bulan parti/devlet bürokrasisinin pragmatizminin bir eseridir. Başka bir deyişle, nasıl ki Çin sosyalizminin aslında devlet kapitalizmi için de elverişli bir zemin hazırlayan, bundan ötürü pragmatik bir doktrin olduğu iddia edilemezse, hiç şüphesiz Çin sosyalizmi kadar katı olmamakla birlikte, Kemalist/Atatürkçü değerler örgüsünün de kendileri bakımından pragmatik oldukları ileri sürülemez. Pragmatiklik onu uygulayan güçlerin karakteristiğidir ve bu öylesine belirgindir ki, 1924 Anayasası'na hiç de uygun düşmeyen tek partili sistemin savunusu, Türkiye'de biri yazılı olan -mevcut Anayasa-, diğeri yazılmamış olan ve kuvvetini tek partiden, CHP'den alan iki anayasa bulunduğu şeklindeki bir argümanla yapılabilmektedir.⁵¹ Kaldı ki, Kemalist öğretiyeye asıl karakterine veren ve bütün boyutlarıyla liberalizmin tam karşıtı bir antropolojiye dayanan Fransız pozitivistizminin din ve ruhban sınıfı düşmanlığını militan, dogmatik ve vulgar bir bilimcilik yahut bilimseverlikle destekleyen ve

⁵¹ Cemil Koçak, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 2 Kemalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.121-122.

bunlarla bağlantılı olarak entelektüel ve siyasî seçkinlerin dünyevilik, sürekli ilerleme ve toplumsal dayanışma temelinde toplum mühendisliğine soyunmalarını sağlayan perspektifi, öğretinin pragmatist olarak nitelenebilmesinin daha başından önüne geçtiği gibi, söz konusu pragmatikliğin ancak uygulayıcılarla ilişkili olarak kullanabileceğini bir başka açıdan daha ortaya koymaktadır.

Bu nokta üstünde ısrarla durmamın sebebi, sistem içindeki hâkimiyetini koruma konusunda gerçekten son derece kararlı bir kesimin, bunu kamufle etmek konusunda nasıl muhteşem bir ustalık sergilediğini göstermekten ziyade, liberalizmin bu topraklarda teorik ve pratik boyutlarıyla gerçekten varolması önünde ciddi bir engel teşkil etmiş olan ve hâlâ da etmeye devam eden bir unsura dikkat çekmektir. Onların pragmatizm-leri, bütün değer örgülerinin ve ideolojilerin özgür rekabet koşulları altında yarışmalarını engellemeye, *böylece patrimonyal devletçi politikaları mümkün olabilecek en uzun süre devam ettirmelerini sağlamaya* yöneliktir.

Türkiye Cumhuriyeti, artık seksenli yaşlarını kutluyor. Cumhuriyetin liberalizmle olan ilişkisi, sistem üstündeki hâkimiyetlerini sürdürmek isteyen sivil-asker bürokratik seçkinlerin, hangi alanda olursa olsun, baskıcı ve vesayetçi devletçi politikalar sürdürülemez bir noktaya geldiğinde, dayandığı arka plândan soyutlanarak alınan bazı liberal politikaların uygulanması şeklinde gelişti. Bu politikaların devlete hâkim olan güçler tarafından reddedilmemesi Kemalist ideolojinin pragmatikliğinin bir kanıtı olarak sunuldu. Ancak bütün bölük pörçük liberal uygulamalar bile Türkiye’de yaşayan insanların hayatlarını kolaylaştırdı. Korporatist devletçi ekonomik programın ortaya çıkardığı tahribat iktisadî liberalizmle ilişkili politikalarla; uluslaşmayla modernleşmeyi iç içe geçiren politikalarından duyulan sıkıntılar ifade ve

inanç özgürlüğünün daha rahat bir biçimde yaşanmasını sağlayan ve siyasî liberalizmle ilişkili politikalarla aşılmaya çalışıldı. Her defasında bu kısmî özgürlük politikaları kendilerinden beklenen fonksiyonları yerine getirdiler. Ancak bu politikalar liberalizmin her iki boyutuyla sadece ilişkilidiler; onun kendisi değildiler ve buraya kadar açıklamayı denediğim nedenlerden ötürü olması da mümkün değildi.

Başka çok önemli bir nokta, kısmî liberal politikaların uygulayıcılarının kendilerini liberal olarak nitelemekten özellikle kaçınmalarıydı. Onlar, kendilerini genellikle muhafazakâr olarak tanımlıyorlar ve Kemalist otoriteryan laisizmin demokrasiye geçilmesiyle birlikte çok belirgin bir biçimde sırtmaya başlayan yönlerini, örneğin Demokrat Parti’nin ezanın orijinal dilinde okunmasına ilişkin yasağı kaldırma kararında olduğu gibi, törpülemeyi amaçlıyorlardı. Aynı şekilde, devletçi ekonomi politikaları, özel teşebbüsü devletin iktisadî teşebbüsleri karşısında son derece dezavantajlı kılan düzenlemelerin ya kaldırılması ya da yumuşatılması şeklindeki çok kısmî iktisadî liberal politikalarda da iktisadî liberalizme veya piyasa ekonomisine yönelik herhangi bir atıfta bulunmaktan kaçınıyorlardı.

Sonuçta, liberalizm, gerek iktisadî, gerekse siyasî alanda gerekliliğini ancak dar zamanlarda, yani periyodik kriz dönemlerinde hissettiren ve belli unsurlarından ancak bu dönemlerde, o da arka plânından izole edilerek faydalanılan ama adını anmanın bile neredeyse “mekruh” sayıldığı bir öğreti muamelesi gördü. Bu durum seksenlerin ortalarına gelinceye kadar da değişmedi. Dolayısıyla, Türkiye’de entelektüel gündeme ancak bu dönemden sonra giren bir değer örgüsünün, sanki liberalizmi kendi pür bütünlüğü içinde savunan entelektüeller ve bu entelektüellerden etkilenen, onu tutarlı bir biçimde

siyasi alana yansıtan siyaset aktörleri ve kurumları varmış gibi, örneğin “Türk liberalizmi için bireysel özgürlük ve haklar mutlak değildir, daha yüksek bir değere tâbidir; kurulu, mevcut devletin otoritesine tâbidir”⁵² şeklinde bir değerlendirmeye konu olması, değerlendirmenin üslubu, içeriğinin doğruluğuna duyulan ne kadar büyük bir özgüveni yansıtırsa yansıtın, bir tür ideolojik önyarğının ifadesi olmaktan öte bir anlam taşımamaktadır. İçinde bulunduğumuz dönem bunu çok açık bir biçimde göstermektedir.

Türkiye’de liberalizmin, başka hiç bir düşünce ve inanç örgüsüne referansta bulunmaksızın kendilerini doğrudan doğruya liberal olarak tanımlayan düşünce adamları ve yazarlar tarafından orijinal bağlamı içinde bir

⁵² Nilgün Toker-Serdar Tekin, “Kamusuz Cumhuriyetten Kamusuz Demokrasiye”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss.82-103.

bütün olarak anlaşılmaya ve anlaşılır kılınmak için çalışılmaya başlanmasının tarihi⁵³ henüz çok yenidir. Ama buna rağmen etkisi bir hayli derin olmuştur. Bunun nedeni, hiç de şaşırtıcı olmayan faktörlerden ötürü, pür Türk liberallerinin ortaya çıkışıyla Kemalist modernleşme projesinin yegane alternatifinin aslında liberalizm olduğunu zımnen kabul etmek zorunda kalan ve kendilerini yeni bir siyasî kimlikle, yani muhafazakâr demokratlıkla tanımlamayı tercih eden bir kesimin iktidarının keşmiş olmasıdır. Liberal bir yenilenme programı, Kemalist modernleşme idealini gerçekleştirme, yani muasır medeniyetler seviyesini yakalama gerekçesiyle, liberaller tarafından verilen kimlikleriyle “muhafazakâr demokratlar” tarafından uygulanmaktadır. Bu, hayata geçirilmesi 1930’ların ortalarında bitmiş bir projenin aslî hedefinin değil, engellerle şekillenmiş iki yüz yıllık bir modernleşme tecrübesinin kaçınılmaz olarak getirdiği noktadır.

⁵³ Atilla Yayla, *Fikir Hareketleri ve Liberal Düşünce Topluluğu*, Ankara: Liberte Yayınları, 2003, ss.16-26.

2. Baskı

Türkiye’nin Hâlleri

Murat Belge

Yıllardır Türkiye’deki fikir hayatının zirve isimlerinden biri olmayı başaran, doğru bildiğini şartlar ne olursa olsun savunmaktan geri kalmayıp, her zaman yeni ufuklara açılmaya, analitik olmaya çalışan değerli fikir adamı **Murat Belge** *Türkiye’nin Hâlleri* ile yeniden okuyucularıyla buluşuyor. Yazarın muhtelif yerlerde yayınlanmış makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşan bu eserde, ağırlıklı olarak, Türkiye’nin toplumsal ve siyasî bunalımları üzerine yapılan özgün değerlendirmelere yer verilmekte, Türkiye’deki anti-demokratik ve anti-özgürlükçü zihniyetin çeşitli alanlardaki tezahürleri yetkin biçimde tahlil ve teşhir edilmektedir.

LIBERTE

kitaplığınızda özgürlüğe yer açın...